

PUR

~~~~~

Academy of Administration

मसूरी

पुस्तकालय

- 725484

~~4226~~

491.25

491.25

गुरु पूर्णिमा

Book No.

॥ श्रीः ॥

(व्याकरण)

पूर्वपक्षावली ।

PUBLISHED BY H. D. GUPTA & SONS, PROPRIETORS,
THE CHOWKHAMBA SANSKRIT BOOK DEPOT,

BENARES CITY.

*Printed by Jai Krishna Das Gupta,
at the Vidya Vilas Press.*

BENARES.

1911

पूर्वपक्षावल्याः

सूचीपत्रम् ।

धातोस्तान्निमित्तस्यैव	१	ऋतइद्धातोः	६
ओतः श्यनि	१	स्यसिच् सीयुद् तासिषु	६
आदे च उपदेशेऽशिति	१	व्यपदेशिव द्भावोऽप्राति-	
वाहऊद्	२	पदिकेन	६
विभक्तिश्च	३	पूर्वादिनिः	६
नविभक्तौतुस्माः	३	सपूर्वाच्च	६
अष्टन आविभक्तौ	३	इष्टादिभिश्च	६
सुपिच	३	नान्ता दमंख्यादेः	६
सुपो धातुप्रातिपदिकयोः	३	स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जनेन	६
अनुदात्तौसुप्पितौ	३	उपमानाच्च	७
कुर्हादिवदुपधायांच	४	अणिजोरनार्पयांः	७
विडवनोरनुनासिकःस्यात्	४	यड श्राण्	७
उपधायाञ्च	४	त्यङः संप्रसारणं	७
षात् पदान्तात्	४	पुत्रपत्योस्तत्पुरुषे	७
कृत्यचः	४	स्तोश्चुनाश्चुः	७
भावकर्मणोः	४	वावसाने	८
रषाभ्यांणोः समानपदे	४	जक्षित्यादपः पट्	८
ददातिदधात्योर्विभाषा	४	प्राचां ष्फ स्तद्धितः	८
इलौ	४	क्रोड्यादिभ्यश्च	८
आर्धधातुकस्वेङ्गलादेः	५	भस्याटेः	९

लोहितादिकतन्तेभ्यः	८	सार्वधातुकार्द्धधातुकयोः	१६
घेडिं ति	१०	वृद्धिरेचि	१८
आण्न्घाः	१०	लोपः शाकल्यस्य	२०
अनेकाल् शित् सर्वस्य	१०	मोऽनुस्वारः	२१
ङि च	११	नोपधायाः	२२
स्थानिवदादेशोऽनलविधौ	११	धातोः	२४
ङ्को गुणवृद्धी	१२	अदर्शनं लोपः	२४
थलि च सेटि	१२	अदस औसुलोपश्च	२५
न शशददवादिगुणानाम्	१२	यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो-	
ऋच्छत्यूदिताम्	१२	ङिच्च	७२
हलन्ताच्च	१३	अलोपो न	२८
सनिसदिदृशोर्ज्ञल्यमकिति	१३	शर्परेविसर्जनीयः	२९
न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य	१३	डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम्	३०
मादुपधायाश्च	१३	ङ्मोहस्वादचि ङमुन्नित्यम्	३४
तस्माच्छसोनः पुंसि	१३	अभिनिविशश्च	३५
औम् शसोः	१३	आमिसर्वनाम्नः सुट्	३६
जश्शसोः	१३	भवतेरः	३७
हल्ङ्याभ्योदीर्घात्सुति		उगिचपदे	३९
स्यपृक्तं हल्	१४	अतोऽम्	३९
संयोगान्तस्यलोपः	१४	झलोझलि	३९
ङ्सिङ्सोश्च	१५	अमोमश्	४०
समः सुटि	१५	आदेः परस्य	४०

श्रीगणेशाय नमः ।

अथ पूर्वपक्षावलि प्रारम्भः ॥

यत्तु धातोस्तन्निमित्तस्यैवेति सूत्रे यादौ प्रत्ययं परं धाता-
रेचश्चेद्वान्तादेशस्तर्हि तन्निमित्तस्यैवेति सूत्रार्थः । नियमार्थमिदं
सूत्रं । लव्यादौ वान्तो यि प्रत्यये इत्यनेनैव सिद्धत्वादिति । ए-
वकारग्रहणं विपरीतनियमवाधनार्थम् । अन्यथा यादौ प्रत्यये
एचश्चेद्वान्तादेशस्तर्हि धातोरैवेति नियमस्स्यात् तथा सति बाभ्र-
व्यमित्यादौ वान्तादेशो न स्यात् अत्र मधुवभ्रोव्राह्मणकौशिक-
योरित्यनेन यञ्प्रत्ययः । अत्रोच्यते इदं सूत्रं यादिप्रत्ययनिमि-
तकस्यैवैचो वान्तादेशप्रवृत्त्यर्थमिति फलितम् । तेन ओयते औ-
यतइत्यादौ न वान्तादेशः आङ्पूर्वाद्देजः कर्मणि लटि यकि
च वाचिस्वपियजादीनामिति संप्रसारणे पूर्वरूपे ओयते इति
रूपं तस्यैव धातोः कर्मणि लङि औयतइति रूपम् किं धातो-
स्तन्निमित्तस्यैवेति सूत्रेणेति अत्र हि वान्तादेशनिवृत्त्यर्थं न यकी-
त्येवमूत्रमस्तु यकि परे एव वान्तादेशो नेन्यर्थात्सिद्धम् ओयते
औयतइति तु कुबुद्धिकल्पनम् । न च गोशब्दादाचार किपि
गोपु साधुः यति गोयमित्यत्रापि वान्तादेशप्रसङ्गः यक्परत्वा-
भावनं न यकीति निषेधाप्रत्तेः । सूत्रमते तु न भवति यादिप्र-
त्ययनिमित्तकत्वाभावादिति वाच्यम् नैव संध्यक्षरमन्त्यमस्तीति
इकोगुणवृद्धीति वदव्रजेति सूत्रस्य माप्यप्रामाण्यात् “ओताः इय-
नि” “आदेचउपदेशेऽशित्ती”ति सूत्रमाप्यप्रामाण्यात् एजन्ते

अथ आचारकिपो ऽनभिधानमेव एवञ्च गोयमित्यस्यासाधु-
 त्वमेव अथापि भूधातोरन्येभ्यो ऽपि दृश्यते इति विचि कीला-
 लप आगतमिति भाष्यप्रामाण्येन लोके ऽपि क चिद्विचो ला-
 भेन भूधातोर्विचि तन्निमित्ते गुणे कृते भो इति रूपं तस्मात्सा-
 ध्वर्थे तत्र साधुरिति यति भोयमिति भविष्यति तन्न स्यादि-
 ति यथा कथञ्चित् अन्यत्समाधानं जनानवतीति जनौः त-
 स्मात्साध्वर्थे यति जनौयमिदम् दुरुद्धरदूषणं बोध्यमिति
 अतो ऽन्यत्समाधाने विभावयन्तु सुधिय इत्याहुः । अत्रोच्यते
 यिप्रत्यय इतिशब्दाध्याहारे निमित्तत्वं सप्तम्यर्थस्तद्योतकन्तु त-
 न्निमित्तस्यैवेति नापूर्वं बालबोधनार्थं ततश्च यादिप्रत्ययनिमि-
 त्तकस्य धातोरेचो वान्तादेशविधानादिष्टं सिध्यति सप्तम्यर्थ-
 स्यनिमित्तत्त्वार्थाभावे ओयते औयतइति प्रत्युदाहरणम् । किञ्च
 वान्तो यि प्रत्यस्ये तु गोपयसोर्यत् इति तद्धिते तु सुवन्तात्प्रा-
 तिपदिकाद्वा तद्धितविधानमिद्धौ व्यादौ नामविषयत्वमेव
 वान्तो यि प्रत्ययस्य भाष्याल्लभ्यते न तु धातुविषयत्वं त-
 तश्च धातोरित्यारब्धमृषिणा एवञ्च किं न यकीत्यादिनिषे-
 धादिति गोयं भोयमित्यादीनामनभिधानादसाधुत्ववर्णनं शङ्क-
 नीयमत्रमशुद्धमेवेति भाष्यविज्ञाः पण्डिताः वदन्ति ॥ यत्तु अ-
 सिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे अस्याश्च “वाहऊठ इति सूत्रस्थोदग्रहणं
 ज्ञापकम् । अन्यथा वसोः संप्रसारणमिति सूत्रात्संप्रसारणप-
 दानुवृत्त्या वाहेत्यत्र वस्य संप्रसारणे पूर्वं रूपे तन्निमित्तके
 लघुपदगुणे कृते वृद्धिरेचीति वृद्धौ सिद्धं विश्वौहः विश्वौहेत्या-
 दीति शेखरग्रन्थसिद्धान्तः । अत्रापूर्वशङ्का केन चिदुद्भाव्यते
 ऊठो ऽकरणे यद्यपि न रूपसिद्धिर्दोषः तथापि स्वरासिद्धिर्दोषः
 स्यादेव प्रौहः प्रौहेत्यादौ ऊठिदंपदाद्यपुमरैः द्युभ्यः ऊठादिभ्यः

परा या ऽसर्वनामस्थानविभक्तिः सा उदात्ता स्यादिति तस्यार्थः । एवञ्च ऊठो ऽकरणे कथं तन्निमित्तको विभक्त्युदात्तः ऊठः स्थाने संप्रसारणपदकरणे तु यूनः यूना इत्यादावतिव्याप्तिः तस्माद्युक्तो भाष्यादिग्रन्थः । अत्रोच्यते ऊठिदंपदादिति सूत्रे वविदंपदादित्यस्तु उश्च उश्च अनयोः समाहारः उ च वाश्च वौ लोपो व्योरिति वलोपः अवादेशः वविदं पदादिति तथा च व्यञ्जनमात्रस्य स्थाने यो दीर्घ ऊकारः वाइत्यस्य स्थाने यो ह्रस्वउकारः ततः परा या ऽसर्वनामस्थानविभक्तिः सा उदात्ता स्यात् आद्योदाहरणन्तु जूरः जूरा ज्वरेत्यूट् द्वितीयस्योदाहरणन्तु विश्वौहः विश्वौहेति यथा कथञ्चित् । के चित्तु ऊट्ग्रहणं परिभाषाज्ञापकमित्रस्य दीर्घोच्चारणं ज्ञापकमित्यर्थः । संप्रसारणमूठि कृते ण्विनिमित्तके गुणे कृते वृद्धिरेचीति वृद्धौ सिद्धं विश्वौहः इत्यादि ऊठिदंपदादित्यत्र उविदंपदादितिन्यासेन जूरः जूरा विश्वौहः विश्वौहेत्यत्र च स्वरसिद्धिरिति समाधानं कुर्वन्ति ॥ विभक्तिश्च सुप्तिङौ विभक्तिसंज्ञौ स्तः संज्ञाप्रदेशा न विभक्तौतुस्मा इत्यादयः अत्रोच्यते विभक्तिश्चेति सूत्रं मास्तु न विभक्तावित्यत्र सुप्तिङावेवास्तु अष्टन आविभक्ताइत्यादिविभक्तिपदघटितमूत्रे सुब्ग्रहणमेवास्तु त्यदादीनाम इत्यत्र सुपीत्यनुवृत्त्येव सिद्धेः । न च त्यदादीनाम इत्यत्र सुप्ग्रहणे यत्र तत्रे त्यादौ प्राग्दिशीये अत्वानापत्तिरिति वाच्यम् । तेनापि सुप्सञ्ज्ञाया एव विधानात् न च सुप्संज्ञायाम् एतर्हि तत्रेत्यादौ सुपि चेति दीर्घापत्तिरिति वाच्यम् । सुपि चेत्यत्र यभीति न्यासेन निर्वाहात् भादौ यादौ सुपीति तदर्थत्वात् न च यत्र तत्रेत्यादौ सुपो धात्विति त्रादेर्लुगापत्तिः इदानीं तदानीमित्यादौ अनुदात्तौ सुप्पिताविति अनुदात्तता च स्यादिति

वाच्यम् । तत्र तसिलादीनां विधानसामर्थ्येन लुगनापत्तेः त्र-
लादिलित्करणेन प्राग्देशीये अनुदात्तौ सुप्पितावित्यस्यापवृत्ति-
रिति विभावयन्तु समाधानं शाब्दिकाः । घुणघूर्णभ्रमणे दीर्घो-
च्चारणं प्रक्रियालाघवाय अन्यथा कुर्द्वादिवदुपधायां चेत्यनेनैव
दीर्घसिद्धेः इति शेखरग्रन्थः अत्र के चिच्छङ्कते ऽयुक्तो ऽयं शेख-
रग्रन्थः दीर्घोच्चारणं न केवलं प्रक्रियालाघवार्थमेव यत्रोपधायां
चेत्यस्याप्राप्तिस्तत्र दीर्घोच्चारणस्य सार्थक्यात् घूर्णधातोर्वनि-
पि विडवनोरनुनासिकः स्यात् अनेन णकारस्यात्वे हल्पर-
रेफपरत्वाभावेन उपधायाञ्चेत्यस्यापवृत्त्या घृगवा ब्राह्मणी-
त्यत्र दीर्घोच्चारणस्य साफल्यदितिदृषणाऽभासः वस्तुतस्तु
अन्तरङ्गत्वादात्वात्प्रागेव दीर्घं न काप्यनुपपत्तिरित्याहुस्तन्न घृ-
रावा ब्राह्मणीत्यस्यानभिधानमेवेति नागेशाऽभिप्रायः अन्वा-
ख्यानप्रक्रियालाघवे सति कथमेव घूर्णपाठ नापि हानिः नात्र
छिद्रान्वेषणे प्रवेशः इत्यवेहि ॥ पात्पदान्तात् पकारात्परस्य
नस्य णत्वन्न स्यादिति सूत्रार्थः । निष्पानं सर्पिष्पानमित्याद्युदा-
हरणं कृत्यचइति भावकर्मणोरिति च प्राप्तं णत्वं प्रतिषिध्यते
अत्र सूत्रे पदात्किम् पुष्णातीति प्रत्युदाहरणम् । अत्र रषाभ्या-
मितिणत्वस्य प्रतिषेधः स्यादिति मनोरमाग्रन्थः अत्रेयमाशङ्का
पुष्णातीत्यत्र णत्वप्रतिषेधे ऽपि ष्टुत्वेन रूपसिद्धेरिति व्यर्थमेव
पदान्तग्रहणमिति । तत्रोच्यते रषाभ्यामिति सूत्रे भाष्ये उक्तम्
षग्रहणमुत्तरार्थम् पात्परस्य नस्य ष्टुत्वेन निर्वाहात् एवञ्च पा-
त्पदान्तादित्यनेनापि ष्टुत्वस्यैव निषेधः एवञ्च पादान्तग्रहणा-
भावे पुष्णातीत्यत्र ष्टुत्वनिषेधे रूपासिद्धिः स्पष्टैवेति समाधाः
नम् ददातिदधान्योर्विभाषा आभ्यां शः स्यात् ददः दधः दा-
धाभ्यां शपि जुहोत्यादित्वाच्छपः क्तौ द्वित्वे आतोलोपे सिद्धम्

नमिति सिद्धम् । न ह्यत्र तद्धितग्रहणमन्तरा इकारनिवृत्तिरूपं
फलम् इति मनोरमादिग्रन्थे प्रयोजनमुक्तम् । तत्सर्वं यथाश्रुत-
न्यासे । वस्तुतस्तु प्राचां ष्फडित्येव सूत्रमस्तु तत्र पित्वात्
ङीष्सिद्धिः डित्वं तु क चिदन्यतो ऽपि ज्ञापयति तेन आसुरेति
सिद्धम् । न च प्रातिपदिकसंज्ञार्थं तद्धितग्रहणमावश्यकमिति
वाच्यम् । पित्वसामर्थ्यादप्रातिपदिकत्वे ऽपि ङीष् भवतीति
ज्ञापनात् । न च गौकक्ष्यायणीति रूपासिद्धिः गौकक्षशब्दो
गर्गादिः तेन यञ् तदन्तात् क्रोड्यादिभ्यश्चति ष्यङ् ततः यङ्-
श्चाविति चाप् गौकक्ष्या ततः ष्फप्रत्यये विवक्षिते भस्याढे इति
पुंवद्भावः तेन ष्यङ्चापोर्निवृत्तिः फस्यायनादेशः पित्वात् ङीष्
गौकक्ष्यायणीतिरूपं सिद्धम् । एतच्च तद्धिते ग्रहणे सत्येव सङ्ग-
च्छते अन्यथा पुंवद्भावाप्रवृत्तौ यङन्तत्वाभावेन ष्फो न स्यात्
इति केचित्समाधानमूचुः तन्न । भाष्ये गौकक्ष्याशब्दस्य क्रो-
ड्यादिषु पाठः प्रत्याख्यातः गौकक्ष्याइति रूपासिद्धिस्तु यङ्श्चा-
वित्यस्याप्रवृत्तावपि षाद्यञश्चाप् वाच्य इति वार्तिकेन चाप् तेन
गौकक्ष्यायणीति । न च ष्फप्रत्ययस्य बाधादिति रूपासिद्धिः
वाच्यम् । प्राचां ष्फेति सूत्रे सर्वत्र लोहितादिकतन्तेभ्य इति
सूत्रात् सर्वत्र ग्रहणमनुवर्त्तते तच्च क चिद्बाधकविषये ऽपि प्रवृ-
त्त्यर्थम् गौकक्ष्याइति प्राचां मते । एवञ्च गौकक्ष्याया प्रतिषेधो
वक्तव्यः इति सम्प्रसारणनिषेधवार्तिकमपि नारम्भणीयमित्यप-
रमपि लाघवम् । अत्र समाधानं विभावयन्तु सुधियः ॥ नञ्-
स्नजीककृष्युन् अत्र तरुणतलुनयोः प्रथमवयोवाचकता भावात्
वयासि प्रथमे इत्यस्याप्राप्ते वार्तिकं तयोरुपादानं, न च वयस्य-
चरमइति वार्तिकेन ङीप्सिद्धेः पुनस्तयोर्ग्रहणं व्यर्थमिति वाच्य-
म् । तरुणतलुनयोगौरादिगणे पाठेन तत्सामर्थ्यात् ङीपो ङीपो

बाधो माभूदिति वार्तिके तयोरुपादानात् ङीप्ङीपोस्तु स्वरे भेद इति मनोरमाशेखरादावुक्तम् तत्र मास्तु तरुणतलुनयोर्ग्रहणम् वार्तिके गौरादिपाठो ऽपि मास्तु बह्वादौ तरुणतलुनयोः पाठः कार्यः तेन बाह्वादिभ्यश्चेति ङीप् तदभावे ऽपि वयस्यचरमइतिङीप् एवञ्च सकलेष्टसिद्धिः । अत्र समाधानं विभावयन्तु सुधियः । घेडिंति अत्र घेडिं इत्येव सूत्रमस्तु सुपि चेत्यतः सुपीत्यनुवर्तते तच्च विशेष्यं ङीति विशेषणम् एवञ्च यस्मिन् विधिस्तदादावल्ग्रहणपरिभाषोपातिष्ठते तथा च ङादौ सुपि गुणो भवतीत्यर्थः । न च प्रवाहवेत्यादौ प्रवाहुशब्दात् तृतीयैकवचनं तत्स्थाने आङ्याजयाराणामुपसंख्यानमिति वार्तिकेन आङादेशः चत्र ङादित्वाभावात् गुणो न स्यादिति वाच्यम् । ङादेशेनैव तत्सिद्धेः न च मत्यामिच्यादौ डेरामि कृते आणूनद्या इत्याद् न स्यात् अत्राटः प्रयोजनन्तु नुदवाधनरूपं स्थानिवद्भावस्तु न विशेषणेनालाश्रयणे ऽनल्विधाविति निषेधादिति वाच्यम् । डेरामित्यत्र डेर्ङाम् नद्याम्नीभ्य इत्येव सूत्रमस्तु डेर्ङामादेशेन सकलेष्टसिद्धिः अत्र समाधानं मृग्यमिति तन्न । हस्वात्तादौ तद्धितइत्यत्र हस्वात्ति इति वक्तव्ये आदिग्रहणं व्यर्थीभूय ज्ञापयति यस्मिन् विधिरित्यस्या अनित्यत्वं तथा च ङान्ते सुपीत्यर्थापत्तौ उदाहरणस्यैवोच्छेदापत्तिरिति समाधानसत्त्वात् । ननु डेर्ङामि कृते इत्संज्ञापि प्राप्ता आडागमो ऽपि प्राप्तः तत्र वाणीदाङ्गं बलीय इति इत्संज्ञां बाधित्वाद् स्यात् ततश्च प्रत्ययादित्वाभावात् ङकारलोपो न स्यात् अत एवान्तरङ्गत्वेनापि पूर्वं ङलोपो न वाणपरिभाषा असिद्धपरिभाषावाधिकंति सिद्धान्तात् नित्यत्वाच्च पूर्वमाडागम इति केचित्समाधानं कुर्वन्ति १७ अनेकाल् शित्सर्वस्यः अत्र सूत्रे शेखरकृतोक्तम् नानेकाल् इति न

सूत्रितम् । तथा सति अनन्तरस्येतिन्यायेनेदमादेः परस्यैव
 बाधकं स्यान्न तु ङिच्चेत्यस्येति इदं विरुद्धं तथा सति ङिच्चेति
 व्यर्थं ङिचो ऽनेकालस अलो ऽन्त्यस्य भविष्यत्येवेति तदर्थं
 सदनन्तरस्येति न्यायो ऽत्र न प्रवर्ततइति ज्ञापयिष्यति । अत्र
 समाधानं विभावयन्तु सुधियः १८ ॥ अदर्शनं लोपः अत्र सूत्रे
 शेखरे उक्तम् प्रसक्तपदाभावे ग्रामे तिष्ठतीत्यत्र ल्पब्लोपे पञ्चमी
 तु न भवति ल्वबन्तार्थनिरूपिताधिकरणत्वं ग्रामस्य नास्तीति
 न दोषः पश्चादुक्तं त्रपु इत्यत्र तुगापत्तिरस्ति चात्र किपो ऽदर्श-
 नम् । एवं च प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणं भवतीति तुक्प्राप्नोति
 अयं ग्रन्थः स्थानिवदादेशो ऽनल्विधाविति सूत्रस्थभाष्यविरुद्धः
 तत्र भाष्ये उक्तं बुद्धेरेव स्थान्यादेशभाव इति । अन्यथा शब्दा-
 नित्यत्वप्रसङ्गात् । पुनश्च शङ्कितम् । सति कर्मणि इत्यणः वुद्धि-
 प्रसक्तौ कवुद्धिः क्रियेत केन चित्कार्यं प्राप्नोति किं कारणम्
 स्थानिवच्चात् समाहितं च पृष्ठीनिर्दिष्टस्यादेशः स्थानिवद्भवतीति
 न स्थानिवद्भावः एवं प्रकृते पृष्ठीनिर्दिष्टत्वाभावात्स्थानिवच्चा-
 प्राप्तिः प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणमिति तु नियमार्थम् । तेन तद्वि-
 पये सर्वत्र स्थानिवच्चेन निर्वाहः एवं च त्रपु इत्यत्र तुक्ः प्रा-
 प्तिरेव नेति तद्विरोधः समाधानं तु पृष्ठीनिर्दिष्टस्येति नानुवर्तते ।
 अपवादे उत्सर्गकृते तु न भवति यदयं शवपवादभूतान् कांश्चि-
 च्छयन्नादीन् शितः करोति । अन्यथा स्थानिवच्चेन निर्वा-
 हात् १९ द्विस्त्रिश्चतुरितिकृत्वो ऽर्थे यो विसर्ग इति नार्थः
 चतुःशब्दे ऽसम्भवात् किन्तु द्विरादीनामित्यत आह वर्त्तमाना-
 मेपामिति । इसुमोरिति सूत्ररीत्या सुच इति सूत्रयितुमुचितं सुज-
 न्तस्य पदस्येत्यर्थादिति शेखरे उक्तम् । इदं चासङ्गतमिव भाति
 सुच इतिन्यासे चतुःकरोतीत्यत्र इदुदुपथस्येत्येतद दृष्ट्या सुच

इत्यस्यासिद्धत्वात् । नित्यं षत्वापत्तेः सिद्धान्ते तु चतुर्ग्रहणसामर्थ्यान्न नित्यं षः समाधानं तु सुच इति न्यास इदुदुपधस्येत्यतः प्राक् पाठ्य इति न कच्चिदोषः २० इकोगुणवृद्धी । इग्रहणमात्सन्ध्यक्षरव्यञ्जननिवृत्त्यर्थमिति । अत्र च कैयटग्रन्थः अकारस्य सत्यसति च गुणे कृते रूपे विशेषो नास्तीत्यकारग्रहणं वार्तिके न कृतमिति । अत्र के चिद्विशेषं दर्शयन्ति । अकारस्याकारे गुणे कृते पेचिथेत्यत्र न शसददवादिगुणानामिति निषेधादेत्वाभ्यासलोपौ न स्त इति विशेषो ऽस्त्येव । थलि च सेटीति सूत्रारम्भसामर्थ्यान्न निषेध इति चेन्न । एवं च पेचिथेत्यत्रैव ववरिथ समरिथेत्यादावपि निषेधानापत्तिः न शसददेति सूत्रे गुणग्रहणस्य न वैयर्थ्यम् । पपरतुः पपरुरित्यादौ ऋच्छत्यृतामिति गुणे एत्वाभ्यासलोपनिवृत्त्या चारितार्थ्यात् अत्र के चिदित्थं समाधानं कुर्वन्ति । केवलं दीर्घस्थानेगुणग्रहणस्य लब्धावकाशत्वे गुणग्रहणमपहाय तत्स्थाने ऋग्रहणमेव कुर्यात् । सामान्यग्रहणं विजातीयस्थानिको विजातीयो गुणो गृह्यतइति गुणग्रहणसामामर्थ्यात्ससरिथ ववरिथेत्यादावपि निषेधः पेचिथेति तु नाभ्य विषयः विजातीयस्थानिकगुणाभावादिति कैयटग्रन्थे न काप्यनुपपत्तिः । अथ वा थलि च सेटीति सूत्रोक्तभाष्यरीत्या न शसददेति सूत्रे गुणग्रहणं गुणावयवपरं गुणावयवो यो ऽकारस्तस्य निषेधः तच्च नुनविथेत्यत्रैव सम्भवतीत्यदोषः २१ किङ्कति चेति सूत्रे किङ्कतिप्रतिषेधे तन्निमित्तग्रहणं कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् उपधारारवीत्यर्थं न कर्तव्यम् ज्ञापकात्प्रतिषेधो भविष्यति यदयमिकोऽज्ञल् हलन्ताच्चेति सनि कित्त्वं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवत्युपधाभूतस्यापि निषेध इति भाष्यग्रन्थः । अत्र केचित् । हलन्ताच्चेति सूत्रस्य न वैयर्थ्यं दित्सतीत्यत्र

ददः दधः पक्षे आदन्तलक्षणे युकि दायः धाय इति अत्रेयमा-
शङ्का मास्त्वदं सूत्रं दददाने दधधारणे इमौ धातू आभ्यां पचा-
दित्वादचि ददः दधः आदन्ताभ्यां दाधाभ्यां णे युकि दायः
धाय इति अत्रोच्यते अचिकृतेन दद इति अददः अत्र नञूत-
त्पुरुषे तुल्यार्थे तृतीयासप्तम्युपमानाव्ययद्वितीयाकृत्या इत्यने-
नाव्ययपूर्वं पदप्रकृतिस्वर इष्यते तं बाधित्वा अच्कावशक्तौ अ-
जन्तं कान्तम् अन्तोदात्तं स्यात् अशक्तौ इति अन्तोदात्तत्वं स्या-
दिति सूत्रतत्त्वम् । चितःसप्रकृतेर्वहकच्कार्यार्थं चितः स्थाने चि-
त्प्रकृतेरन्त उदात्तो भवतीति तदर्थः न तु प्रत्ययमात्रस्यान्तः
उदात्त इति अत्र अकचश्चित्वं ज्ञापकम् अन्यथा अकच एवान्तो-
दात्त्वे प्रत्ययस्वरेणैवोदात्तत्वे सिद्धे तद्व्यर्थं सदत्र ज्ञापकमित्य-
त्र शेखरग्रन्थः तास्यानुदात्तेऽङिदुपदेशाल्लसार्व धातुकमनुदात्तम-
ह्निङोः अस्मात्परं लसार्वधातुकमनुदात्तं स्यादिति तदर्थः न्हुङ्-
अधीङ्वर्जयित्वा अत्र च शेखरग्रन्थ रुणद्धीत्यत्र णमो मित्वेन
परश्चेत्यस्य बाधे तत्सन्नियोगशिष्टप्रत्ययाद्युदात्तस्याप्राप्तौ तन्म-
ध्यपतितन्यायेन विशिष्टस्य धातुत्वात् धातुस्वरेणान्तोदात्तत्वमि-
त्युक्तम् । अयं ग्रन्थः परस्परविरुद्धः यथा ऽत्र मित्वेन परश्चेत्य-
स्य बाधे तत्सन्नियोगशिष्टप्रत्ययाद्युदात्तस्यापि बाधः एवमकजपि
प्राक् ट्रेग्रहणेन परश्चेत्यस्य बाधकः तत्सन्नियोगशिष्टप्रत्ययाद्युदा-
त्तस्याप्राप्तावित्यस्य ज्ञापकतावर्णनयुक्तमिति विरोधः । अत्र
नवीनैरित्थं परिह्रियते उभशब्दस्य सर्वादौ पाठो व्यर्थ इति प्र-
घट्टके भाष्यग्रन्थे ऽथेदानीं काकचोः स्वरे विशेषो नास्तीति अ-
स्मादेव भाष्यादकचि सन्नियोगशिष्टन्यायस्यानाश्रयणम् ण-
स्याप्यनाश्रयणे प्रमाणाभावः अन्यदपि विभावयन्तु सुधियः ॥
आर्द्धधातुकस्येङ्गलादेः अत्रार्द्धधातुग्रहणं किम् जुगुन्सते अत्रा-

पि इद् स्यादिति शेखरग्रन्थः अत्र सूत्रे भाष्ये ऋत इद्धातोरित्य-
तो धातोरित्यनुवर्त्य धातोर्विहितस्य धातुपदमुच्चार्य विहितस्य
बलादेरित्यर्थः तेन जुगुप्सते इत्यत्र नेडित्यार्द्ध धातुकग्रहणं
प्रत्याख्यातं । सार्वधातुकस्यचनेद् रुदादिभ्यःसार्वधातुके
इति नियमात् तस्य सिद्धः स्यसिचूसीयुद्तासिष्वितिसूत्रे च
प्रकृतेऽपीडागमः प्राप्नोतीत्याशङ्क्य आर्द्धधातुकस्येडित्यतो
आर्द्धधातुकग्रहणमनुवर्त्य योगविभागमाश्रित्य यावानिद् स
सर्वो ऽपि आर्द्धधातुकस्यैवेति नियमात् प्रकृतेरनिडित्युक्तम् अ-
यं भाष्यग्रन्थः पूर्वापरविरुद्धः शेखरग्रन्थो ऽपि भाष्यविरुद्धः ।
अत्रेत्यं विरोधोद्धारं केचित् कृर्वन्ति विधिसूत्रे प्रयोजनं ना-
स्तीति प्रत्याख्यानार्थः योगविभागाय एतत्प्रयोजनमित्यर्थः ।
जुगुप्सते इतिशेखरग्रन्थस्तु धातुग्रहणमननुवृत्त्युक्तम् ॥ व्यपदे-
शिवद्भावो ऽप्रातिपदिकेन अत्र च ज्ञापकम् पूर्वादिनिः सपूर्वा-
च्चेति सूत्रद्वयकरणम् अन्यथा पूर्वादिनिसपूर्वादित्येकयोगेन नि-
र्वाहात् न च इष्टादिभ्यश्चेत्यनुवृत्त्यर्थं सपूर्वादिनिरितिपृथग्योग-
स्तत्रावश्यकस्तेननिष्ठीति सिद्धमिति वाच्यम् । अनिष्ठीत्यस्यानि-
ष्टत्वात् इष्टत्वे एकयोगकरणे ऽप्येकदेशानुवृत्तौ बाधकाभावात्
एवञ्च परिभाषाज्ञापकम् । इयं च धर्मिग्राहकमानात् प्रत्ययवि-
धिविषयैव अत एव नान्तादसंख्यादेर्मडिति चरितार्थम् अत ए-
वेत्यस्य प्रत्ययविधिरेवेत्यर्थः अतएवेत्यस्य परिभाषास्वीकारात्
एवेत्यर्थः अग्रे नान्तादसंख्यादेरित्यचारितार्थमित्यस्याप्रत्यय-
विधित्वेन तत्र संख्यादित्वाविरोधात् । (एवं त्रिपादीस्थाशास्त्र-
सिद्धये अत्रापि त्रिपादीकर्तृकसत्ताभावज्ञानं प्रतिबन्धकम् एयञ्च
पूर्वशास्त्रं प्रति त्रिपादीस्थमसिद्धमित्यनुपपन्नमेव स्यादत अनाहा-
र्येत्युक्तम् १ “स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जने न”अनुपसर्जने स्त्रीप्रत्यये

तदादिनियमो न उपसर्जने तु तदादिनियमो भवत्येव तदादिनि-
यमो नेत्यस्य प्रत्ययग्रहणपरिभाषोपस्थितिर्नेत्यर्थः अस्या उदा-
हरणम् परमकारीपगन्धीपुत्र इति करीपस्येव गन्धो ऽस्य करी-
पगन्धिः उपमानाच्चेति गन्धस्य इकारादेशः करीपगन्धेरपत्त्यं
स्त्री इत्यर्थे तस्यापत्त्यमित्यणि अणिजोरनार्षयोरिति अणः व्य-
ङ्गादेशे वृद्धौ यङश्चाविति चापि कारीपगन्ध्या परमा चासौ
कारीपगन्ध्या चेति परमकारीपगन्ध्या तस्याः पुत्रः इति पष्ठी-
तत्पुरुषः अत्र व्यङ्गः संप्रसारणं पुत्रपत्त्योस्तत्पुरुषे इति संप्रसा-
रणे पूर्वरूपे संप्रसारणस्येति दीर्घः अत्र व्यङ्गन्तं य-पूर्वपदं त-
स्य संप्रसारणमित्यर्थः प्रत्ययग्रहणपरिभाषाऽनुपस्थित्या परम-
कारीपगन्ध्या इति विशिष्टस्य व्यङ्गन्तत्वेन संप्रसारणं सिध्यति
अतिकारीपगन्ध्या पुत्र इत्युपसर्जने प्रत्ययग्रहणपरिभाषोप-
स्थित्या कारीपगन्धेत्यस्यैव व्यङ्गन्तत्वेन तस्य पूर्व पदन्वाभा-
वात् न संप्रसारणमित्यर्थः । अत्रोच्यते अतिकारीपगन्ध्यापुत्र
इत्यत्र संप्रसारणाभावार्थं स्त्रीप्रत्यये इत्यादिपरिभाषास्वीकर्तव्या
इतिस्थितं तदर्थं नारम्भणीया व्यङ्गः संप्रसारणमिति सूत्रे अनुपसर्ज-
नस्येत्येव वक्तव्यम् अनुपसर्जनस्य व्यङ्गन्तस्य संप्रसारणं भव-
तीत्यर्थेन अतिकारीपगन्ध्यापुत्र इत्युपसर्जने संप्रसारणाभावः
सिद्ध एवेति परिभाषा न कर्तव्या अत्रेत्थं नवीनः समादधति
परिभाषाया असत्त्वे परमा कारीपगन्ध्या यस्य स परमकारी-
पगन्धयः विनापि प्रत्ययं पूर्वोत्तरपदयोर्लोपो द्रष्टव्य इत्यनेन
परमशब्दस्य लोपे पुनः कारीपगन्धस्य पुत्रः इति विग्रहे तत्पु-
रुषसमासे कारीपगन्धीपुत्र इति सम्प्रसारणमिष्यते सूत्रे अनुप-
सर्जनस्येति प्रतिषेधेन व्यङ्गन्तस्य इहोपसर्जनत्वेन न स्यादि-
तिवाच्यम् ॥ स्तोऽञ्चुनेति सूत्रे योगः संयोगपरः स्यात् समारे

उदाहरणम् ज्योतिष्टोमः आयुष्टोमः अत्र मूलग्रन्थे समासे इत्यस्य प्रत्युदाहरणम् । ज्योतिषो नाम ज्योतिःशब्दात्परो यत्र स्तोमशब्दो व्यपेक्षायां यत्र षत्वं स्यादित्यर्थः तिष्ठतु ज्योतिः स्तोमो ऽस्ति ब्राह्मणानां इत्यादाविति मूलाशयः ॥ रामादिति अत्र जत्वं वावसाने इति मूलग्रन्थः । तस्य मनोरमादि ग्रन्थे इत्थं व्याख्यानं पूर्वं जश्त्वं पश्चाद्वावसाने इति शब्देन्दुशेखरग्रन्थे तु जश्त्वं बाधित्वा वावसाने इत्युक्तम् बाधकत्वं त्वपवादकत्वेन तच्च जश्त्वाप्राप्तियोगे चर्त्तस्याचरितार्थत्वरूपम् इदं चासङ्गतम् । रत्नमुद्गरत्नमुडिदिरूपद्वयस्यासिद्धिप्रसङ्गात् रत्नमुडित्यत्र जश्त्वं बाधित्वा पस्य एव चर्त्तं तदभावे जश्त्वं तथाच रत्नमुष् रत्नमुद् इति स्यात् । अत्र केचित्समाधानं वदन्ति जक्षिच्यादयः षद् इति निर्देशेन पस्य चर्त्तेन टकार एव न षकारः जश्त्वबाधकत्वं चर्त्तस्येति ग्रन्थस्य पूर्वापरविरोधः । उपानदित्यत्र शेखरे उक्तं धत्त्वदत्त्वचर्त्तानीति तदसङ्गतं स्यात्, किञ्च चतुर्णामित्यत्र णत्वं द्वित्वमिति प्रतीकमुपादाय ननु द्वित्वं णत्वमित्येव युक्तं तत्र पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे इति वचनात् इदञ्च वर्णद्वित्वे ऽपि प्रवर्तते वाक्वाग् इति भाष्योदाहरणात् द्वित्वदृष्ट्या चर्त्तस्यासिद्धत्वात् प्राक् एकस्यैव द्वित्वे अन्यस्य चर्त्ते पूर्वगश्रवणापत्तिरित्युक्तम् । अस्मादप्यायाति पूर्वं जश्त्वं पश्चाच्चर्त्तमिति विभावयन्तु सुधियः ॥ प्राचां ष्फ तद्धितः यजन्तात् ष्फः स्यात्स च तद्धितः अत्र सूत्रे तद्धितग्रहणं प्रातिपदिकार्थं तत्फलन्तु ङीष्मिद्धिः तत्रापि प्रातिपदिकाधिकारात् तत्तु पिच्वसामर्थ्येन साधितं यस्येति लोपार्थमपि तद्धितसंज्ञानापेक्षिता गार्ग्यायणीत्यत्र सवर्णदीर्घेणापि रूपसिद्धेः पुनस्तद्धितग्रहणं ज्ञापयति । क्व चिदन्यतो ऽपि ष्फो भवति । तेन आसुरेरूपसंख्या-

नलोपसम्पादनेन किञ्चस्य चारिताध्यात् । तत्र हि दम्भधातु-
स्ततः सन् हलन्ताच्चेति किञ्चं तेन नलोपः दित्सतीति । न च
दम्भेः परस्यैव सनः किञ्चविधानेन सिद्धौ सामान्यतो हलन्ता-
च्चेति किञ्चविधानमनर्थकमिति वाच्यम् । सिमृक्षति दिदृक्षती-
त्यत्र मृजिदृशोर्ज्ञल्यमकितीत्यमागमनिवृत्तये किञ्चस्य कर्तव्यत-
या सामान्ययोगारम्भात् । समाधानं तु एवं सनि मृजिदृशोर्ज्ञ-
ल्यमकित् सनि इको झल् दम्भरिति लघुनोपायेन सिद्धे हल-
न्ताच्चेति ज्ञापकं युक्तमेव २२ नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य । अत्र
पदस्येत्याधिकारस्तस्य प्रातिपदिकेति लुप्तपञ्च्यन्तमभेद सम्ब-
न्धेन विशेषणम् । न च येन विधिरिच्येनेनैवान्तग्रहणे लब्धे
पुनरन्तग्रहणं व्यर्थमिति वाच्यम् । अन्तग्रहणेन क्व चित्पदस्ये-
त्यस्यावयवपृष्ठीत्वं बोध्यम् । तेन मादृपधायाश्चेत्यत्र पदस्येत्य-
धिकारे मत्वन्तपदस्य मस्य व इति नार्थः किन्तु पदावयवस्य
मतुपो मस्येत्यर्थः अत एव वृक्षवन्त इत्यादौ वत्वसिद्धिः अन्य-
था वृक्षवानित्यादावेव स्यादिति भावः २३ । तस्माच्छसो नः
पुंसि । ननु शसोऽनुम् पुंसीत्येव सूत्रमस्तु । अक इत्यनुवृत्त्या-
कः परस्य शसां नुमित्यर्थः । एवं च शसः शकारस्यान्तावयवो
नुमागमः पश्चात्पूर्वसवर्णदीर्घं संयोगान्तस्येति सलोपे सिद्धम् ।
रामानित्यादौ लिह इत्यादौ च न दोषः शसोऽकः परत्वाभा-
वात् । एतान् चतुरो गाः पश्यसीत्यादावप्योकारसत्त्वे ऽकः प-
रत्वाभावः औतोम्शसोरित्याकारे ऽकः परस्य शसोऽभावा-
दिति चेन्न । विश्वप इत्यादावातोधातोरित्यालोपेऽपि तस्याचः
परस्मिन्नित्यत्र पञ्चमीसमामपक्षे स्थानिवद्भावेनाकः परत्वा-
न्नुमापत्तेः । पञ्चमीसमासप्रत्याख्याने तु प्रकृतेः स्थानि-
वद्भावाभावेन दोषाभावः । न चाष्टावित्यत्रात्वे कृते जश्शसो-

रौशादेशे कृते अत्र नुस्स्यादिति वाच्यम् । अकारस्य परनिमित्तस्य बहिरङ्गतया ऽकः परत्वाभावः अथ वा औशादेशः प्रिय-
 तिस्र इत्यादौ रणे बाधेः अत्र समाधानं विभावनीयम् २४
 हल्ङ्याभ्यो दीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हल् । अत्र सूत्रे मनोरमायां
 हल्ङ्यापः सोरित्येव सूत्रयितुमुचितमित्युक्तं शब्दरत्नग्रन्थे तु
 सुपदन्तिस्योरप्युपलक्षणम् । तेनाविभाराज्यमिति सिद्धम् । त-
 त्र हि अविभरम् इति स्थिते सकारस्य संयोगान्तलोपः रोरीति
 रेफलोपः पश्चाद्राज्यशब्दसमाभिव्याहारे द्रलोप इति दीर्घः
 स न स्यात् । संयोगान्तलापस्यासिद्धत्वाद्रेफपरत्वाभावा-
 दित्युक्तम् । अयं शब्दरत्नग्रन्थः शेखरग्रन्थेन सह विरुद्धः शे-
 खरे तु अजर्घा इत्यादौ द्रलोपसूत्रस्थभाष्यप्रामाण्येन पूर्वत्रा-
 सिद्धमित्यत्र पूर्वशब्देन द्रलोपसूत्राग्रहणबोधनादित्युक्तम् ।
 अत्रेत्थं विरोधपरिहारः भाष्यप्रामाण्येन प्रयोगसाधुत्वम् मत-
 मिति प्रयत्ने प्रकृते तु तिसिग्रहणरूपो यत्र एवास्ति । नासूया
 कर्तव्या यत्रानुगमः क्रियते इति पङ्क्तिविशतीतिसूत्रभाष्यात् २५
 वदव्रजहलन्तस्याचः अतोहलादेरित्यस्य बाधनार्थं वदव्रज्यो-
 रूपादानम् । अन्यथा हलन्तत्वादेव मिद्धेः । नन्वत्रसूत्रे हलग्रहणं
 किमर्थम् । वदव्रज्योरच इत्येव सूत्रमस्तु वज्रव्रज्योर्यस्य कस्य
 चिदङ्गस्याचो वृद्धिः परस्मैपदे सिचीति सूत्रार्थः । अजन्तस्या-
 ङ्गस्य वृद्धिरिति तु नार्थः । इकारान्तादौ सिचि वृद्धिरिति
 वृद्धिविधानस्य वैयर्थ्यात् । अकारान्ते ऽचिकीषीदजिहीर्षीदि-
 त्यत्र तु परत्वादतो लोपेन बाधात् । आकारान्ते ऽपासीदया-
 सीदित्यादौ फलाभावान्न वृद्धिरिति भावः । अनन्त्ये अपीप-
 टदित्यत्रानन्त्याविकारे ऽन्त्यसदेशस्येति परिभाषया न दोष
 इति चेन्न । रज्जधातौ अराङ्गीदित्यादावनेकव्यवधाने वृद्धिर्न

स्याद्व्यग्रहणे तु वर्णग्रहणे जातिग्रहणमिति परिभाषयाऽनेकव्य-
वहिते ऽपि वृद्धिरित्यर्थः २६ न पदान्तादोरनाम् । अत्र सूत्रे
शेखरे विशेषणेन तदन्तविधौ सिद्धे ऽन्तग्रहणं स्पष्टार्थमित्युक्त-
म् । पदान्ताद्वेति सूत्रे च विशेषणेन तदन्तविधौ सिद्धे ऽन्तग्रहणं
पदविधित्ववारणाय । अन्यथा समर्थः पदविधिरिति परिभा-
षया सामर्थ्ये एव स्यात् । तिष्ठति कुमारी च्छत्रं देवदत्तेत्यादौ
न स्यात् इत्यन्तग्रहणस्य प्रयोजनमुक्तम् । इदं च प्रयोजनं न
पदान्तादित्यत्रापि सम्भवति । तिष्ठन्तु पद् सन्तो गच्छन्ति-
त्यादौ निषेधो न स्यादिति पूर्वापरविरोधः । अत्रेत्यं परिहा-
रः न पदान्तादिति सूत्रे ऽन्तग्रहणाभावे ऽपि न समर्थपरिभा-
षोपस्थितिः अनामिति निषेधाद्धिक्तात् । अन्यथा एकपदे षण्णा-
मित्यत्र सामर्थ्याभावेन न पदान्तादिति निषेधाप्राप्तौ अनामि-
त्यस्य वैयर्थ्यं स्यात् । समर्थपरिभाषादृष्ट्या त्रिपादीस्थस्य न प-
दान्तादित्यस्यासिद्धत्वान्न तत्रोपस्थितिरिति न पूर्वापरविरो-
धः । २७ ङसिङ्सोश्च अत्र ङितो ऽसीत्येव सिद्धं ङसिङ्म-
ग्रहणं स्पष्टार्थम् । अत्र ङित्यसीति वक्तव्ये ङितो ऽसीति ष-
ष्ठ्यन्तपञ्चम्यन्तयोर्वासीति सप्तम्यन्तान्वये बीजाभावात् । किञ्च
गामतिक्रान्त इत्यर्थे ऽतिगोशब्दाद्गोन्तात्तपुरुषादृचि कृते तस्मा-
न्ङसि विभक्तौ पूर्वं ङसकारयोः पररूपे पश्चादनेन पूर्वरूपाप-
त्तौ चातिगोरिति रूपापत्तेः सिद्धान्ते तु समस्तान्ङसि विधाने
दृचि अवादेशे एङो ऽभावे पूर्वरूपशङ्का नेति बोध्यम् । तस्मात्
ङ्यसि इत्यन्तलाघवान्ङादावसि पूर्वरूपमित्यर्थे को ऽपि न
दोष इति विभाव्यं नव्यैः २८ समःमुटि । अत्र मः मुटीति
न्यासो ऽस्तु लाघवात् । अत्र मुटि परे समो मकार एव स-
म्भवति नान्यमकारस्ततश्च नान्यत्र दोषः संस्कर्तादौ सर्वत्रा-

न्याख्यानं सिद्धमिति कश्चित् । वस्तुतः सम् सुदसंस्कार इति वाक्ये कृत्वापत्तेः । किञ्च सुडित्यागमग्रहणमाहोस्वित्प्रत्याहारग्रहणं सम्परिभ्यां करोतौ भूषणे इति सूत्रप्रामाण्यादागमग्रहणमिति चेदस्तु । संस्कारशब्दे दोषस्तस्मात्समः सुटीत्येव न्यासः २९ समः समिः अत्र सूत्रे शेखरे समोमिडिति न सूत्रितम् । डिच्चेति परिभाषाज्ञानकृतगौरवापत्तेः । अत्र रूपासिद्धिरप्यायाति । समो ऽकच्यनेकाल्परिभाषया विशिष्टस्य सम्यादेशे सम्यङ् इति रूपम् । समो मिडि तु डिच्चेति परिभाषया ऽन्त्यादेशे सकम्यङिति स्यात् । अत्रोच्यते । बहिर्भूतकुत्सादिनिमित्तकत्वेनाकचो बहिरङ्गत्वादादेशोत्तरमेवाकजिति । अथ वा एतत्सूत्रभाष्यप्रामाण्येनात्राकचो ऽनभिधानमेव । ३० । सार्वधातुकार्द्धधातुकयोः । नन्वत्र पिदार्द्धधातुकयोरित्येव सूत्रमस्तु । पिति आर्द्धधातुके परे इगन्तस्य गुणः स्यादिति सूत्रार्थः । न च हरिष्वित्यादावतिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । आर्द्धधातुकसाहचर्याद्धातोर्विहिते पिति परे इत्यर्थो व्याख्यानात् । अत एव लृषु धृषु । इत्यादावपि न धातोः पितः परत्वेऽपि धातुपदमुच्चार्य विहितत्वाभावात् । सार्वधातुकमपित् । इति तु कर्तव्यमेव । उष्ट्र इत्यादौ ग्रहिज्येति सम्प्रसारणार्थम् । वस्तुतस्तु साहचर्यमनित्यमिति ज्ञापनार्थसार्वधातुकग्रहणम् । कृत्वोऽर्थग्रहणं तु शेखरे खण्डितम् । मुच इत्येव सिद्धान्तितम् । तेन सिजभ्यस्तेत्यादौ पूर्वपरसाहचर्यमनादृत्य अभ्यस्तात्परस्य डित्संवन्धिनो ज्ञेयम् । तेन भवतेर्यङ्लुगन्ताल्लङि अवीभवुरिति । ददातेर्जोहोत्यादिकाल्लङि अददुरिति सिद्धम् । अत्रोच्यते । तिङ्शिशिदार्द्धधातुकेषु लाघवादित्येवास्तु । न तत्र दोषलेशः तिङ्गि शिति आर्द्धधातुके च परे इगन्ताङ्गस्य गुणः स्यादिति सूत्रार्थे सक-

लेष्टसिद्धिः अत्र समाधानं कुर्वन्तु नव्याः इदुवुपधस्य चाप्रत्ययस्य । अत्र इदुद्ध्यां प्रकृतेरिति मुनेरभिप्रायः इदुद्ध्यां परस्य प्रकृत्यवयवस्य विसर्गस्य पत्वं विधीयते इति सूत्रार्थः इदुतो-रपि प्रकृतिसमवेतत्वेन प्रकृतिसमवेताभ्यां परस्य प्रकृत्यवयवस्य विसर्गस्यपत्वविधानेनैकप्रकृतिप्रत्ययत्वसम्बन्धः तेनाविष्कृतं निष्प्रत्यूहाद्युदाहरणं बोध्यम् । तदन्यत्प्रकृत्यविहितप्रत्ययस्थानिकविसर्गस्य व्युदासः तेन कविभिः कृतमित्यादौ नास्य प्रवृत्तिः इदं सिद्धान्तमज्ञात्वा मूढो जल्पति । न न्वनेन सूत्रेण मातुः कृपेत्यादौ पत्वं स्यादित्यत आहैकादेशशास्त्रनिमित्तकस्य न षत्वम् । एकादेशशास्त्रनिमित्तकस्येति । तदर्थः अत्र ज्ञापकं कस्कादिगणे भ्रातुः पुत्रशब्दस्य पाठः अन्यथा इदुदुपधत्वादेव तत्र पत्वस्य सिद्धत्वे किं तत्र पाठेन तत्रायं पूर्वपक्षः । भ्रातुः पुत्रशब्दस्य पाठो न ज्ञापकः तत्र हि इदुदुपधस्य पत्वे कर्तव्येपत्वतुकोरसिद्ध इति एकादेशस्यासिद्धत्वादुदुपधत्वाभावादप्राप्तं पत्वमिति विध्यर्थो भ्रातुः पुत्रशब्दस्य कस्कादिषु पाठः । मातुः कृपेत्यादौ एकादेशस्यासिद्धत्वान्न पत्वम् इति मूले उक्तम् । ज्ञापकं कथमिति अत्रोच्यते पत्वतुकोरसिद्ध इति सूत्रे पदान्तपदाद्योरेकादेशो ऽसिद्ध इति वार्तिकेन प्रकृते सिद्धत्वाभावः तेन परिजीषु इत्यत्र पत्वसिद्धिः ज्याधातोर्व्यञ्धातोश्च किं पि ग्राहिज्येति सम्प्रसारणे पूर्वरूपे हल इति दीर्घः ततः सप्तमी बहुचने सुपि इणः परत्वात्पत्वम् अन्यथा पूर्वरूपस्यासिद्धत्वादाकारेण व्यवधानान्न स्यात् वृद्धेछत्रमित्यत्र तुक् न अन्यथा सप्तम्येकवचनेन सह एकादेशस्यासिद्धत्वात्तुक् स्यादेव । वस्तुतस्तु इग्यणः सम्प्रसारणमित्येवास्तु सम्प्रसारणाच्चेति न कार्यं प्रकृत्यैकाजिति प्रकृतिभावात् शावयतीत्यस्यासाधुत्वेन शुनय-

तीत्यस्यैव प्रामाणिकत्वेन डाप्सूत्रस्थबहुश्वा इत्युदाहरणे संप्रसारणाकरणेन न कापि दोषः तदा षत्वे कर्तव्ये पदान्तपदाद्योरेकादेशो ऽसिद्ध इति नियमः स्वीकार्यः एवञ्च भ्रातुः पुत्रशब्दस्य पाठो विध्यर्थ एव कथं ज्ञापकेति विभावनीयं सुधाभिः आडजादीनाम् ननु अजादीनामपि लुङ्लङिति सूत्रेण अडेवास्तु एवञ्च प्रकृतसूत्रं नारम्भणीयम् । आटश्चेत्यत्र अटश्चेत्येवमस्तु अस्वपो हसनित्यत्र तु अङ्गार्ग्यगालवयोरिति सिप्यडागमे ऽपि न दोषः अटश्चेत्यत्र धातोरित्यपकर्षात् धात्ववयवस्याटो ऽचि वृद्धिरित्यर्थः । आणनद्या इत्यत्र अङ्गवक्तुमशक्यं बहुश्रेयस्यै इत्यत्र वृद्धिरेचीति वृद्धिं बाधित्वा अतो गुण इति पररूपापत्तेः अटो विधानसामर्थ्यं तु न बहुश्रेयस्यामित्यादौ नुङ्बाधनेन चारिताध्यात् अटश्चेत्यस्य तु न प्रवृत्तिस्तत्र सूत्रे धातोरित्यपकर्षात् इति शेखरग्रन्थः । इण धातौ शेखरे तु आटश्चेत्यस्य प्रस्याख्याने अजादीनामप्यडागमे अतो गुणेति पररूपमाशङ्क्य अतो गुणेत्यस्यानन्तरम् अटो न न्यासः कार्यः अटः पररूपं नेत्यर्थः । तेनाटीत्यादौ पररूपं नेत्युक्तम् । एवञ्चाटो न इति न्यासेनैव बहुश्रेयस्यै इत्यादावपि पररूपस्य निषेधे सिद्धे अत्राद् वक्तुमशक्य इति ग्रन्थो विरुद्धः । अत्रेत्थं विरोधपरिहारः अटश्चेति वृद्धिबाधकपररूपस्यैव बाधकम् अटो नेति सूत्रं न तु वृद्धिरेचीति वृद्धिबाधकम् एवं च बहुश्रेयस्यै इत्यादौ पररूपं स्यादेव तदर्थं चाट्करणम् अत्र प्रमाणम् अटश्चेति चकारेण पुनर्वृद्धिविधानं बाधकबाधनार्थं तेन अटो न उस्योमाङ्ङ इत्यादि नारम्भणीयमिति भाष्यम् भूवादयोधातवः अत्र सूत्रे क्रियावाचिनः किम् याः पश्यसीत्यादौ धातुत्वं माभूत् । न च लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया न धातुत्वमितिवाच्यम् । भ्वादि-

षु लाक्षणकानामपि अश्चत्यादीनां दर्शनेन तद्विषये तत्परिभाषाया अप्रवृत्तेः ।

नकारजावनुस्वारपञ्चमौ क्षलि धातुषु ।

सकारजः शकारश्चेर्षादृवर्गस्तवर्गजः ॥

इत्यभियुक्तोक्तेरिति मनोरमाशब्दरत्नग्रन्थः । अत्रायं पूर्वपक्षः अश्चत्यादीनां लाक्षणिकत्वे ऽपि न तत्र परिभाषाप्रवृत्तिर्लाक्षणिकप्रतिपदोक्तउभयरूपसत्त्वे हि तत्परिभाषाप्रवृत्तिः अश्चत्यादौ न तथा किं च धातुसंज्ञादृष्ट्या त्रिपादीस्थत्वेनानुस्वारादीनाम् । असिद्धत्वात्वात्प्रतिपदोक्तरूपमेव पश्यति धातुसंज्ञासूत्रमिति शब्दरत्नग्रन्थो ऽनुपपन्नः अत्रैवं पूर्वपक्षः क्रियावाचिग्रहणाभावे वा करोति वा भवति इत्यादौ वेत्यस्य धातुत्वे ऽधातुरितिपर्य्युदासेनाप्रातिपदिकत्वे सुबनुत्पत्त्या पदत्वाभावात् तिङ्ङतिङः इति तिङन्तात्परस्य तिङन्तस्य निघातो भवतीत्यनेन निघातो न स्यादिति शेखरग्रन्थः । अत्रेदं बोध्यम् । वा करोतीत्यादौ । न दोषः अर्थवत्सूत्रे धातुग्रहणं न कार्यम् । एवं च वा इत्यस्य धातुत्वे ऽपि प्रातिपदिकसंज्ञा सिध्यत्येव । न च धातुग्रहणाभावे अहन्नित्यत्र प्रातिपदिकत्वे सति नलोपः स्यादिति वाच्यम् । न लोपः प्रातिपदिकेत्यत्र न लोपो ऽतिङिति न्यासेन तद्वारणम् रामानित्यादौ नलोपः नत्वविधानसामर्थ्यात् अन्यथा लोपमेव विदध्यात् राजीयतीत्यादौ तु न दोषः प्रत्यासत्या तिङ्ङनिरूपितं यस्य पदत्वं तद्विन्नस्य लोप इत्यर्थात् । अचः परस्मिन्पूर्वविधौ अत्र सूत्रे शेखरे अजादेशत्वेन वस्तुतो ऽजादेशः स्थानिवदित्यर्थः । न त्वादेशं विधाय किं चिदुद्देशत्वे एवार्थस्तेन णिलोपादेः स्थानिवत्वासिद्धिः अत एव ण्यन्ताणिच अवीवदादित्यादौ सिद्धयर्थे चङ्परनिहास

इति निषेधः सार्थकः । जुहुतइत्यत्र तु श्लौ परनिमित्तत्वाभा-
 वेन शपः अपरनिमित्तत्वेन परस्य ण्या लुको ऽपि तच्चेन श-
 प्त्वेन स्थानि तथा भावेन स्थानिवत्वाभावात् । शप्त्वमाश्रित्य
 न गुणइत्युक्तम् । अत्र पूर्वापरविरोधः स्पष्टमेव वस्तुतो ऽत्राका-
 रस्यैव लुग्विधिस्थानिवद्भावेन दुर्वारः न च लघुनि चङ्परे
 ऽनग्लोपे अत्र सूत्रे शेखरे चङ्परे इति बहुव्रीहिः परग्रहणसा-
 मर्थ्यात् तद्विशेष्यं च णिजेव न तु लब्धाङ्गस्येत्यावर्त्य अङ्गसं-
 ज्ञानिमित्तकमित्यर्थात् अत एव श्रिप्रभृतीनां न सन्वत्वम् इदं
 चिन्त्यम् । अशिश्रियत् अदुद्रुवादित्यत्र सन्वत्वे न दोषः लघु-
 त्वाभावेन दीर्घाभावः न चेत्वं ख्वतीत्यादिसूत्रेणाभ्यासस्योव-
 र्णस्य इत्वमपि न अवर्णपरधात्वक्षरपरत्वाभावात् निषेधस्तु न
 प्रयोजनं चङ्चन्यतरस्यामिति चङि उपोत्तमस्य विकल्पोदात्त-
 त्वविधानात् तदभावे नचित्स्वर श्रिप्रभृतिपदम् अचकमतेत्य-
 स्योपलक्षणं रूपे विशेषाभावेन कमेणिङीत्यस्यानन्तरम् । अप-
 वादभूततद्वाधनाय लुङि ङिति वदेत् लुङिपरे कमेश्चङिति
 तदर्थः । अत्र सुधियो विभावयन्तु ॥ वोतो गुणवचनात् अत्र ।
 उतः किम् शुचिरिति मूले उक्तम् । अत्र हि कृदिकारादिति
 ङीपो विकल्पस्य इष्टत्वेन शुक्लेति प्रत्युदाहरणं बोध्यमिति
 शेखरे उक्तम् इदमशुद्धं स्वरसंयोगोपधानेति निषेधस्य जागरू-
 कत्वात् स्वरुमाहचर्येण संयोगोपधो ऽपि उकारान्त एव गृह्यते
 इति मते शुक्लेति प्रत्युदाहरणं सम्यगेव श्यामेत्यत्र तु न कश्चि-
 द्वाद्वाद् ॥ हलिसर्वेषाम् अत्र सूत्रे हलिकिम् । देवायिह इति
 प्रत्युदाहरणं मूले उक्तम् तदसङ्गतमिव भाति लोपःशाकल्य-
 स्येति एतद्विषये ऽपि देवायिहेत्यादां च पदादिति व्योर्लोपः
 स्यात्तर्हि लोपः शाकल्यस्येति व्यर्थमेव स्यात् अत्रोच्यते लोपः

योलोपः हलग्रहणाभावे लघुप्रयत्नयकारे देवायिहेत्यत्र लोपः
स्यादित्याशयः ॥ मोऽनुस्वारः अत्र सूत्रे पदस्येति किं गम्यते
इति प्रत्युदाहरणमुक्तम् । असङ्गतम् नश्चापदान्तस्येत्यत्र मस्या-
नुवृत्तौ नस्य मस्य चापदान्तस्यानुस्वार इत्यर्थः । इदं च नि-
यमार्थं करिष्यते अपदान्तस्य मस्य चेदनुस्वारस्स्यात्तर्हि श्ल्येव
गम्यते इत्यादौ नानुस्वारप्राप्तिः न च विपरीतनियमस्स्यात्
श्ल्यनुस्वारश्चेत्तर्हि अपदान्तस्यैव मस्येति हरिं सेवते इत्यत्र न
स्यात् सूत्रं तु हरिं नमतीत्यादौ चरितार्थमिति वाच्यम् । हे
मपरे वेति सूत्रेण मकारस्य मकारविधानानर्थक्यापत्तेः तद्धि
मोऽनुस्वार इति प्रोक्तमनुस्वारवाधनार्थं विपरीतनियमे तु अनु-
स्वारप्राप्तिरेव नेति नेत्येवसिद्धे म इत्युक्तिर्मो न इति प्रशाम्
हललयतीत्यादौ नत्ववाधनार्था निषेधस्त्वनन्तरत्वादनुस्वारस्यैव
स्यात् । लोटो लङ्वत् । नन्विदं सूत्रं मास्तु लोटः स्थाने लोङ्
प्रत्ययोऽस्तु तेन ङित्वात्तामादयः । ङित्वाङ्गित आत्मने एत्व-
सिद्धिरिति चेन्न । टोटकारेणैव सिद्धेः लोटो लङ्ङदिति आतिदे-
शिकमनित्यमिति ज्ञापनार्थं तेन जुह्वतुरित्यत्र सिजभ्यस्तेति
जुसविदोलोटो वेत्यतो वेत्यनुवर्त्य व्यवस्थितपरिभाषया श्रये
मजसवर्णन्तु न सम्भवति भाष्ये व्यवस्थितविभाषासु अपाठात् ॥
स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात् । अत्र सूत्रे उपसर्जनात् किम् ।
सुशिखेति मूले प्रत्युदाहृतम् । तदयुक्तम् । शोभना शिखा
सुशिखेति समासे अन्तरङ्गत्वाद्यापि अदन्तत्वाभावान्ङीपो ऽप्राप्ते
अत एव शेखरे सुशिखेति प्रक्षिप्तः पाठः । शिखेत्येवप्रत्युदाहर-
णं बोध्यमित्युक्तम् । तदपि न युक्तम् । अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वेत्यतां
अत्र अस्वाङ्गपूर्वपदादित्यनुवर्त्य तेन कस्मुक्त्वा कल्याणपाणिपा-
दा इत्यत्र न ङीप् अत्र हि अस्वाङ्गपूर्वं यत्कल्याणेति ततः परं

पाणिपादिति तत्स्वाङ्गवाचकान्न स्वाङ्गसमुदायस्य स्वाङ्गवाचक-
 त्वाभावात् पादशब्दस्य स्वाङ्गवाचकपरत्वाभावात् पाणिशब्दस्य
 अस्वाङ्गवाचकत्वादिति विभावनीयम् । नोपधायाः । अत्र प-
 ञ्चानामित्यत्र पकाराकारस्य दीर्घवारणयोपधाग्रहणमिति शेखरे
 उक्तम् उपधाग्रहणाभावे पञ्चानामित्यत्र उभयोर्दीर्घप्राप्तौ अन-
 न्त्यविकारे अन्त्यसदेशस्य भवति अनन्त्योद्देश्यके कार्ये अन्त्य-
 सदेशानन्त्यसदेशयोर्युगपत्प्राप्तौ अन्त्यसदेशस्यैवेति तदर्थः ।
 अनयैव पञ्चानामित्यत्र पकाराकारस्य दीर्घप्राप्तौ व्यर्थमेवोप-
 धाग्रहणं क्रियमाणे ऽपि उपधाग्रहणे हंसशिरांसि इत्यत्र यस्याङ्गे
 उचिताकाङ्क्षाया सर्व्वनामस्थानग्रहणेनाङ्गे ऽस्यविशेषणम् । एव-
 ञ्चोभयोर्दीर्घप्राप्तौ परिभाषयैव वारणमुपधाग्रहणं चात्र पूर्वमा-
 त्रोपलक्षणार्थं परिभाषिकस्यासम्भवादिति परिभाषयैव सर्वत्र
 निर्वाहे उपधाग्रहणं कापि न कार्यमिति चेदत्रोच्यते । अ-
 न्त्यविकारे इति परिभाषायामुदात्तनिर्देशः क्रियते प्रतिविधेयं
 प्रवर्तते तत्फलन्तु तिङ्ङतिङ् इत्यत्र नास्याप्रवृत्तिस्तेन देवद-
 त्तोऽभवदित्यत्र पूर्वस्यानुदात्तत्वसिद्धिः विकाराकारस्यैव स्या-
 देवं च प्रकृते उदात्तनिर्देशाभावेनास्या अप्रवृत्तौ पकाराकारस्य
 दीर्घः स्यादेव तच्चावृत्त्यर्थमुपधाग्रहणमिति शेखराशयः ॥ नसं-
 योगाद्वमन्तात् ॥ वान्तमान्तसंयोगात्परस्यानो ऽकारस्य लोपो
 न स्यादित्यर्थे न कुत्राप्यनुपपत्तिः समाधानं मृग्यम् । भस्य
 टेलोपः । नन्वत्र भाङित् इत्येवमूत्रमस्तु । भसंज्ञाका-
 त्पथ्यादेः परो यः सचङित् इत्यर्थः । एवं च टेरिति टिलो-
 पः अनुवृत्त्यर्थमपि न लोपग्रहणमेतदग्रेऽष्टाध्याय्यां गोतोणि-
 दित्यादिमूत्राणां पाठदर्शनादत्र समाधानं मृग्यम् । गतिकार-
 कोपपदानां कृद्भिः मह समासवचनं प्राक्सुबुत्पत्तेः । तेन व्या

ग्री कच्छपी अश्वक्रीतीत्यादौ सुबुत्पत्तेः प्रागेव समासे विशिष्ट-
स्य जातिवाचकत्वेन जातेरस्त्रीविषयादिति ङीष् अन्यथा स्वा-
र्थादीनां सुप्स्थितौ सत्यां लिङ्गबोधकटापि ततः सुबुत्पत्तौ ततः
समासे ऽदन्तत्वाभावात् ङीष् न स्यात् । अत्रायं पूर्वपक्षः ।
इयं परिभाषा मास्तु उपसञ्जनित्यमाणानिमित्तो ऽप्यपवाद उप-
सञ्जातनिमित्तमप्युत्सर्गं बाधतइत्यनया दधतीत्यादौ यथा पूर्वम-
न्तादेशो न भवति एवं प्रकृते ऽपि टाप् न भवति । न चाद-
भ्यस्तादित्यस्यानवकाशत्वमिति वाच्यम् । जक्षतीत्यादौ चारि-
ताथ्यात् । न च गतिकारकेति परिभाषाया अभावं कौम्भका-
रयो न स्यात् सुबन्तेन समासे कारशब्दान्ङीष् स्त्रीभ्यो ढगि-
ति सूत्रस्य स्त्रीप्रत्ययान्तात् ढगिति नार्थः । किन्तु स्त्रीवाचका
द्वढगित्येवार्थः । अतएव मातृष्वमुर्ढकि ढिङ्योपवचनं चरितार्थम् ।
अन्यथा स्त्रीप्रत्ययान्तत्वाभावाद्ढको दुर्लभत्वेन तद्वर्थं स्यात् ।
अत एव ऋण्यन्धकेति सूत्रे भाष्ये जम्बुशब्दश्चतुष्पादजातिवाच-
कस्तस्माच्च इति ढञि प्राप्तं स्त्रीभ्यो ढगिति ढप्राप्तं तत्र पूर्ववि-
प्रतिषेधेनेत्युक्तं तदसङ्गतं स्यात् जम्बुशब्दस्य स्त्रीप्रत्ययान्तत्वा-
भावात् स्त्रीभ्यस्तु न ढक् अनभिधानाच्छिवादिपाठाद्वा अत्र
समाधाने विभावयन्तु सुधियः ॥ मापवपनीत्यादौ णत्वं न
स्यात् न कारस्य प्रातिपदिकान्तत्वाभावादिति समाधानम् ।
अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्य अत्र व्रश्वादिमूत्रे राज्ञेः पृथक् भ्राजि-
ग्रहणं ज्ञापकमिति मनोरमायां दीक्षितैरुक्तं तद्विपरीतं तु शब्द-
रत्ने भट्टैरुक्तं व्रश्वादिसाहचर्येण धातुसंज्ञस्यैव राजेर्ग्रहणम् एवं
च भ्राजन्तर्गतस्य राजेर्धातुत्वाभावेन तत्र पत्वासिद्धिरिति
ज्ञापकत्वमयुक्तम् । अत्रेयं शङ्का यद्यत्र साहचर्यपरिभाषावृत्ति-
रिष्टा तर्हि शकारवच्छकारविषये ऽपि साप्रवर्तेत एवं च

शकारान्तस्य धातोरेव पत्वं स्यात् तदा निशाशब्दस्य निशादेशे निङ्भ्यां निङ्गिरित्यादौ षत्वानापत्तिस्तस्मान्मनोर-
मोक्तमेव सम्यक् वस्तुतस्तु साहचर्यपरिभाषाप्रवृत्तावमुं दोषं
विभाव्यैव शब्दरत्नग्रन्थे किञ्चेत्यादिना युक्त्यन्तरमुक्तं तच्च
ऋकारानुबन्धस्य राजग्रहणेन भ्राजन्तर्गस्य राजर्जेन ग्रहणम् अत्र
ऋकारस्य समुदायानुबन्धत्वात्समुदायानुबन्धस्यावयवानुबन्ध-
त्वाभावात् इति न काप्यनुपपत्तिः । अथ वा प्रथमोपात्तत्वाद्वा-
श्चादिविषयएव साहचर्यपरिभाषाप्रवृत्तिः शकारवच्छकारविषये
सा न प्रवर्ततइति न किञ्चिद्दूषणं निङ्भ्यां निङ्गिरित्यादीना-
मिष्टत्वात् अर्थे प्रथमेत्येव सारं । तत्र कस्यार्थ इति जिज्ञासायां
यस्मात्स्वादिविविधस्तस्यार्थ इति फलितम् । एवं च मृडानीहि-
मानीत्यादौ पुंयोगमहत्वादेः उच्यतान्नियतभानेन प्रथमा
सिध्यतीत्यपरमनुकूलं यथाश्रुते तु सा न स्यादिति मनोरमा
ग्रन्थः एतदुपरीयमाशङ्का प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्या-
पि ग्रहणमिति परिभाषया मृडानीहिमानीति प्राति-
पदिकं तस्मात्पुंयोगादीनां नियमेन भान मिति कथं प्रथमाया
अनुपपत्तिः । अत्र शब्दरत्नग्रन्थः प्रवृत्तिनिमित्तं तदाश्रयश्च
प्रातिपदिकार्थः तदपेक्षया लिङ्गमात्रं यत्राधिकं भासते तत्र प्र-
थमेति वाक्यार्थः । मृडानीत्यादौ न लिङ्गमेवाधिकं भासते कि-
न्तु पुंयोगोऽपि एवं च प्रथमा न स्यादिति तदाशयः । तदपि
चिन्त्यमेव मनोरमाकारमते प्रवृत्तिनिमित्ततदाश्रयस्याप्रातिपदि-
कार्थत्वादिति विभावनीयम् ॥ न मुने अत्र न नेत्येवास्तु नामि
अत्र नुटीत्येवास्तु यत्र नुटि दोषस्तत्रागमान्तरकरणेन परिहर-
णीयः । अदर्शनं लोपः । अत्रादर्शनमित्येवास्तु तस्य लोप
इति सूत्रं मास्तु । बहुवचने झल्येत् इत्येव सुवचम् ॥ आसुडा-

गम इत्यपि तथा पदान्ताद्वा विशेषणविशेष्यभावेनान्ते लब्धेऽन्त-
ग्रहणं पदविधित्वबोधनद्वारा समर्थपरिभाषानुपस्थित्यर्थं तेन
तिष्ठतु कुमारीच्छत्रं हर देवदत्तेत्यादौ न विकल्पस्तुक् इत्यत्र
शेखरे उक्तं युष्मत्प्रकरणस्थौदनं पच तत्र भविष्यतीति प्रतीक-
स्थसमर्थपरिभाषा त्वत्र न प्रवर्तते तस्या एकार्थीभावविषयत्वा-
दितिशेखरविरोधात् अत्र विरोधं परिहरन्तु विचक्षणाः । तस्मि-
न्नितिनिर्दिष्टेपूर्वस्य । अत्र सप्तमी निर्दिष्ट इति तु न सूत्रितं
सप्तम्यां जनेड इत्यादौ सप्तम्यन्ते पदे इत्यर्थापत्त्या जायते ग्रामे
देवदत्त इत्यनिष्टापत्तेः । न च स्वं रूपमिति परिभाषया सप्तमी-
वाच्यप्रत्ययान्तार्थे परे पूर्वस्य कार्यं स्यादित्यर्थोऽङ्गीक्रियते तत्र
च पूर्वस्य स्थाने कार्याभावात्सप्तमीत्वाच्चाप्रवृत्त्या न दोषः ।
अत्र न्यासे दोषेऽपि डिप्रत्ययमारभ्य सुपः पकारेण डिप्
प्रत्याहारमाश्रित्य डिप्निर्दिष्टे पूर्वस्येति न्यासः सुवचः ॥ अदस
औसुलोपश्च । अदसः सोडाविति तु न सूत्रितम् । टिलोपे कृते
नित्यत्वात्सत्त्वं बाधित्वात्यदाद्यत्वेऽसावित्यसिद्धिरिति शेखरे
उक्तम् । तदसङ्गतम् तथा हि ङौ आदेशः त्यदाद्यत्वापवादः स-
त्यपि सम्भवे इति न्यायेन एवञ्च टिलोपापेक्षया परत्वात्सत्त्वे
पुनः प्रसङ्गविज्ञानात् टिलोपे असावित्यसिद्धिः सकृद्भूतिन्याया-
ङ्गीकारे तु टिलोपे नित्यत्वात्सत्त्वे कृते तदोरिति सूत्रे सकृद्भूति-
न्यायेनादस इति विभक्तिसत्त्वविधायकानियमेन भाष्ये अनत्य-
ग्रहणप्रत्याख्यानानेन सत्त्वासिद्ध्या अदोषात् । अदसस्सोलोप
इत्येवास्तु न चासकौ स्तीत्यादौ प्रत्ययस्थादितीच्वप्रसङ्गः । णि-
त्वसामर्थ्यात्पूर्वम्वृद्धावदन्तत्वाभावादापोऽप्रसक्तेः ङीपि असि-
द्धत्वं णित्वसामर्थ्यादेव न पूर्ववदश्ववडवौ द्विर्वचनतन्त्रमिति
प्रतीकमुपादाय तदयुक्तम् । अत एव पूर्ववदिति चरितार्थमन्य-

थाश्ववडवाविति निपातनात्सिद्धेः किन्तेन समुदायस्य पूर्वपद-
लिङ्गत्वेऽपि उत्तरपदाद्ययोनिवृत्तिरश्ववडवपूर्वपराधरोत्तराणा-
मिति निर्देशात् अश्ववडवाविति तु समुदायस्यान्तत्वाभाच्छी-
भावाप्राप्त्या वृद्ध्यासिद्धम् । अश्ववडवशब्दार्थः पूर्वपदलिङ्गं ल-
भते इत्यर्थे पुंस्त्वविधानप्रयोगे चरितार्थम् । सुन्दराश्ववडवा-
वित्युक्तमुद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वेन स्वस्मिन्स्वप्रवृत्तिरिति न्या-
येनानेनैव वात्र समाहारद्वन्द्वे कृते सनपुंसकमित्यत्र तच्छब्देनैत-
द्विहितसमाहारद्वन्द्वे परामृष्टे तत्र च पञ्चाश्ववडवाविति स्यात्तदे-
तद्विहितसमाहारद्वन्द्वविषयकं सनपुंसकमिति ह्रस्वत्वे निर्देशोप-
पत्तिः इतरेतरयोगे साहित्यस्य विशेष्यवर्तिपदार्थस्य प्रकारत्वे
प्रत्ययग्रहणपरिभाषा तदा नियमेऽपि आवन्तात् परस्याङ्गसङ्गा-
निमित्तस्य औङः शी आवन्तात् परस्य शीत्यर्थे वा श्यादेशो
दुर्वारः प्रकृतेऽत एवाधिकसंख्येत्वादिनिर्देशाः खट्वाया अर्द्धेऽर्द्ध-
खट्वे घटखट्वेत्यादिलौकिकप्रयोगश्च सङ्गच्छते अत्र समाधान-
मूहनीयम् । न लोपः सुवस्वरसंज्ञातुग्विधिषु कृति । अत्र सूत्रे
शेखरकृतोक्तम् संज्ञायां दत्तदण्डिनौ दण्डिदत्तौ अत्र नलोपे
दण्डिनशब्दस्य घित्वेन पूर्वनिपातापत्तिरिष्यतेत्वनियमः अ-
सिद्धत्वे तु घित्वाभावात्सिद्ध्यति न च पूर्वनिपाते नलोपो न-
लोपे च पूर्वनिपात इत्ययुक्तं यस्य पूर्वपदत्वे घित्वं भावि तत्
पूर्वमेव प्रयोक्तव्यमित्यर्थान्न दोष इति तु न द्वन्द्वे घीत्यत्र घिपद-
स्य भाविघित्वे लक्षणायाम्मानाभावेन सम्प्रति घिसंज्ञकं पूर्वं
प्रयोज्यमित्यर्थे सम्प्रति दण्डिन्नित्यस्य घित्वाभावादनियमेन
रूपद्वयसिद्धौ प्रकृते सङ्ज्ञाग्रहणं त्याज्यम् ॥ ननु लाक्षणिक-
पदानङ्गीकारे हरिच्छत्रमित्येकमेव तत्र लक्षणास्वीकारेऽग्रे हरि-
शब्दस्य भाविनातुका इकारान्तत्वाभावेन घित्वस्यासपत्स्यमा-

नत्वादनियमः सिद्ध्यति तथा च हरिच्छत्रेच्छत्रहरी इति रूप-
द्वयम् अन्तरङ्गेधित्वे तुकोऽसिद्धत्वे हरिच्छत्रे इत्येकमेव षत्व-
तुकोरित्यत्र तुग्रहणे लुकि अन्तरङ्गपरिभाषया अप्रवृत्तिरतो
नियमे रूपद्वयम् । किं चात्र प्राचीनमते अन्तरङ्गपरिभाषाया-
सिद्धत्वे वा एकरूपनिर्वाहः माणिकलशौ इत्येकधिपदे लक्षणा-
ङ्गीकारे तद्भावे सम्प्रति धित्वाभावादनियमे रूपद्वयं स्यात् तद्धि
धित्वे कर्तव्ये उत्तरपदानिमित्तकह्रस्वस्यासिद्धत्वे धित्वस्याप्रवृत्तौ
रूपद्वयम् अथ वा लक्षणहेत्वोः क्रियाया इति निर्देशेन द्वन्द्वे धि-
त्वस्य अनित्यत्वाङ्गीकारस्त्वयाप्यवश्यं कर्तव्यः इत्थं सति द-
ण्डिनावित्यस्य सिद्धिर्निष्प्रत्यूहा इति कृतमिति समाधानं वि-
दाकुर्वन्तु कृतबुद्धयः ॥ यामुद् परस्मैपदेपूदानो ङिच् । अत्र-
याम्परस्मैपदेधित्वेवास्तु । पदद्वयं त्याज्यम् । अत्र सूत्रे
लिङ्ग धातो राक्षेपे शपि कृते याम्निरवकाशस्तेन शपवाधकः
याम् पूर्वप्रवर्तते पश्चादुत्सर्गो ऽपि भवति आक्षिप्तस्य शाब्दबो-
धे ऽन्वये तु सत्यपि सम्भव इति न्यायस्यानित्यत्वे सत्यपि-
संभवस्थाने यत्र बाधस्तत्रापि कचिदुत्सर्गः प्रवर्तते तेन प्रकृते-
यासि कृते शप् भवतीति तदनित्यत्वज्ञापकः सो ऽचीत्यादि-
निर्देशः अन्यथा त्यदाद्यत्वाप्राप्तियोग्ये ऽचरितार्थम् अत्वे कृते
ऽपि सत्त्वं भवतीत्यतः सत्त्वं त्यदाद्यत्वापवादकं तद्विषये त्व
प्राप्त्या सदइति स्यादतो ज्ञापको ऽयं तदनित्यत्व किदाशि-
पीत्यस्यानन्तरं लिङ्गार्द्धधातुकमिति कर्तव्यं पूर्वसूत्रात्पदद्व-
यमनुवर्त्याशिपि लिङ्गिपरे याम् आर्द्धधातुकसंज्ञ इत्यार्द्धधा-
तुकमंज्ञाविधानसामर्थ्याच्छासो धात्वधिकारोक्तत्वाभावे ऽपि
आर्द्ध धातुकसंज्ञा भवतीति भवतेर इत्यादिनिर्देशात् कर्त्रर्थक-
त्वाभावे ऽपि क चित्सार्वधातुके शप् भवतीति ज्ञापनात् तेन

निरर्थकयासि परे ऽपि शृणुसिद्धः । एवञ्च जागर्यादित्या-
दावपि विशेषविहितेन किञ्चेनातिदेशिकस्य सार्वधातुकमपिदि-
ति डित्वस्य बाधो ऽतो डिङ्निप्रतिषेधविषयत्वाद्गुणः सिद्धः
समाधिमत्राकलयन्तु सूक्ष्मार्थदर्शिनः ॥ अल्लोपो नः ॥ अत्रानो
नश् इति सूत्रमस्तु । न च प्रियाष्टून इत्यादावल्लोपे तस्य दोषः
संयोगादिलोपलत्वणत्वेऽपि वार्तिकेन स्थानिवद्भावात् ष्टुत्वं
न नशादेशे तु अञ्जलादेशत्वात्स्थाकृत्या नुपसर्जनादित्यस्य
साफल्ये सति ङीपि सुलोपे लक्ष्मीत्यपि कथं तदन्तवि-
धौ ज्ञापकतेति स्त्रियामिति सूत्रे भाष्ये उक्तम् । तत्र लक्ष्मीशब्दे
आचारकिपो ऽनभिधाने ऽनुपसर्जनादिति सूत्रं तदन्तविधिं
ज्ञापयतीति ह्रस्वनद्येति सूत्रस्थभाष्येण सह स्त्रियामेतदिति भा-
ष्यविरोधलेशो ऽपि हलन्तेभ्यः सामान्यानभिधाने ऽपि आचा-
रकिवन्तप्रकृतिककर्तृकिपः एतेन भाष्याशयमबुध्वा नेत्रे निमी-
ल्य व्याचक्षणेनान्तरङ्गानपीति परिभाषेन्दुशेखरश्चिन्त्य इति
परास्तम् ॥ न पदान्तद्विर्वचन अत्र सूत्रे वेतस्वानित्यादिशेखरे
ण लोपः शाकल्यस्येति सूत्रे अशिकिमित्यादि किञ्च स्थानिव-
त्वनिषेधं विनास्य पदान्तत्वासिद्ध्यात्र निषेधाप्रवृत्तिः स्थानि-
वत्त्वनिषेधज्ञाने तन्निर्णये च स्थानिवत्त्वाभावाज्ञानमित्यन्यो-
न्याश्रयस्तत्राप्रवृत्तौ बीजमित्यन्तः शेखरो विरुद्धोपादान इति
सिद्धे पदान्ते ह्यत्र निषेधः स्थानिवद्भावे सति यः पदान्त इति
यावत् । यथा कानि सन्तीत्यादौ वेतस्वानित्यत्र स्था-
निवत्त्वेन हि पदान्त इति अत्रार्थे समादधतु कुशाग्रबुद्धयः उत्त-
रखण्डस्यैव धातुत्वमिति शेखरे प्रयत्नश्चेत्यादि प्राग्धातोरित्यने
नोत्तरखण्डात्पूर्वमुपसर्गाप्रयोगः स्यादिति दूषणं न ॥ स्थादिष्व-

भ्यासे न चाभ्यासस्येति सूत्रेणोपसर्गात्परेषामेव नान्ये पामिति सूत्रेवैयर्थ्येनोपसर्गा अभ्यासात्पूर्वमेव प्रयोक्तव्या इति ग्रहीज्या-
वयिव्यधिवष्टिविचतिवृश्चतिपृच्छतिभृज्जतीनां ङिति च अत्र सूत्रे
वयिग्रहणं न कर्तव्यं व्येबः सत्त्वाद्वाचिस्वपीत्येव सिद्धम् । वेज इति
निषेधस्तु लिटि वयो इतिज्ञापकान्नेति बोध्यम् । ब्रह्मभट्टैरुक्तम्
समाननिमित्तकस्यैव त्रैपादिकस्य ग्रहणेनादोषात्तत्रार्थे प्रमाणं न
दृश्यते । भाष्यादिकं केवलविरोधपरिहारार्थैवेदमुक्तम् । समाधान-
मत्र विभावयन्तु सुधियः ॥ शर्परे विसर्जनीयः । अत्र मनोरमायां
शर्परे नेत्युक्तेऽनन्तरत्वात् । सत्वस्यैव बाधकस्या न्तु कः पयो-
स्तथा च वासः क्षौममद्भिः प्लातामित्यत्र द्वौ दुर्वारावित्यु-
क्तमिदञ्च न सम्भवति कुप्वोरिति सूत्रं शर्परे एतद्विषये कः
पसम्पादनेन चरितार्थम् कः करोतीत्यादौ सत्वजिह्वामूलीया-
दिप्रसङ्गे सत्वदृष्ट्या कः पयोरसिद्धत्वात्सत्त्वंस्यादित्याशङ्क्य
शर्परे नेत्यनुवर्त्य शर्परयोः कुप्वोस्तु कः पौ नेत्यर्थेन प्र-
कृते दोषाभावः । किञ्च शब्दबलेन विसर्जनीयस्य सो
ऽशर्पर इति सूत्रे ऽपि कुप्वोरिति सूत्रे अशर्पर इत्यनुवृत्त्या
तयोरशर्परे प्रवृत्त्या चाद्विसर्ग इत्यर्थलाभानापत्तिरित्युक्तम् तत्र
विसर्जनीयस्येत्यनुवर्त्य तच्चावर्त्योत्तरसूत्रे कः प्लाविति प्रथ-
मान्तसाहचर्येण प्रथमया विपरिणम्य चाद्विसर्ग इत्यर्थः सुलभः ॥
यासुद् परस्मैपदेष्विति सूत्रेङिच्चेति विहाय ङ्यासुद् परस्मैपदे-
पूदात्त इत्येव तु न सूत्रितम् । तथा सति किदाशिपीत्यातिदे-
शिकस्य कित्वस्य इज्यादित्यादौ सम्प्रसारणसम्पादनेन चा-
रितार्थ्याज्जागर्त्यादित्यादावौपदेशिकङित्वस्य विशेषविहितेना-
तिदेशिकेन कित्वेन बाधस्य वक्तुमक्यत्वात् ततश्च जाग्रोतीति
सूत्रेण गुणो न स्यात् विचिण्णङिङ्यो ऽन्यस्मिन्वृद्धिविषये प्र-

तिषेधविषये चेति सिद्धान्तात् मम तु नायं दोषः आतिदेशिकेन विशेषविहितेन कित्वेनातिदेशिकस्य कित्वस्य बाधो वक्तुं शक्यते । न चैवमपि क्यासुटि कृते किदाशिषीति सूत्रं मास्त्विति गृह्यलाघवमिति वाच्यम् । विधिलिङ्ग्यपि वच्याज्जागर्ग्यादित्यादौ संप्रसारणगुणौ स्यातामित्यलं बहुना ॥ डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम् ॥ अत्रसूत्रे मनोरमायामन्यतरस्यामिति योगं विभज्य बहुव्रीहरीत्यादिरूपं संमाध्य बहुव्रीहौ वेति वचनमुक्तम् योगविभागसिद्धं न तु पाणिनिनिकृतं सूत्रमित्युक्त्वा भाष्ये तु सूत्रभङ्गेन समाहितं तद्यथा अनो बहुव्रीहेरित्यस्यानन्तरम् उपधालोपिनो वेति सूत्रमस्तु अन उपधेति प्रदेशान्तरस्थं सूत्रं डाप्सूत्रे ऽन्तरस्यां ग्रहणं मास्त्विति चोक्तम् । अत्र चेत्यस्यानन्तरं मनोरमायां प्रतीकमुपादायानो बहुव्रीहेर्डाबुभाभ्यामनुपसर्जनादुपधालोपिनो वेति पाठ्यमिति भावः । यथाश्रुते ऽनुपसर्जनादित्यस्य संबन्धो दुर्घटः अत एव उद्गमानि पुराणान्यतिक्रान्ता नगरीत्यत्र ङीमेति चोक्तं शब्दरत्ने । अनउपधेति सूत्रे शेखरे ऽनुपसर्जनादित्यनुवृत्तमन्यत्र न सम्बध्यते तस्य गृह्यमाणविशेषणतया गृह्यमाणस्यानो बहुव्रीहावनुपसर्जनस्यासम्भवात् ध्वनितं चेदं वनो रचेति सूत्रे भाष्ये तत्र ह्यनो बहुव्रीहेरित्यस्यानन्तरमुपधालोपिनो वेति न्यासो दर्शित इति चोक्तम् । उभयोः परस्परविरोधः स्पष्ट एवेति विरोध परिहरन्तु शाब्दिकाः अनुपसर्जनात् अधिकारो ऽयं यूनस्तिरित्यभिव्याप्य अयमेव स्त्रीप्रत्ययेषु तदन्तविधिं ज्ञापयतीति मूलग्रन्थस्त्वाचारकिबन्तप्रकृतिककर्तृकिबन्तानामनभिधानमेवैतद्भाष्यप्रामाण्यादिति शेखरस्तस्यायम्भावः यद्यप्याचारः किबन्तात्कर्तरि किप्युपसर्जनत्वमिति परं तु तत्रालोपस्यसत्त्वादकाराभावाद्दिङ् हेति सूत्रस्य

प्राप्त्यभावादेव ङीपोवारणं भविष्यतीत्यनुपसर्जनादित्यस्यात्रो-
पयोगाभावाद्भाष्यकारोक्तज्ञापकता सुस्थितेत्याचारकिवन्तप्रकृ-
तिककर्तृकिपो ऽनभिधानाभावादेतादृशलेखनस्योपयोगाभावा-
च्छेखरो अनङ्गानिवाचरति इत्यर्थे अनङ्गहशब्दादौरादिपठिता-
दाचारकिवन्तात्कर्तरि किप्यनुपसर्जनादित्यस्य फलं स्पष्टमेवेति
भाष्यकारोक्तज्ञापकता विरुद्धा अतो ऽनभिधाने एतद्भाष्यस्यैव
मानत्वाल्लेखनस्य चेदानीमुपयोगः स्पष्टमेवेति शेखरः संगच्छते ।
न चैवमपि हस्वनद्येति सूत्रे कस्यामो ग्रहणमित्याशङ्क्य कासप्रत्यये-
तिविहितस्य सानुबन्धकत्वादित्युक्त्वा तत्रामो भित्त्वादथ वा
फलाभावाद्धलन्त्याब्भ्यो यद्यचारकिप् सम्भवति तर्हि मिद-
चोऽन्त्यात्परविषयविशेषसत्वादुक्तनुद्विधायकशास्त्रस्थभाष्यासङ्ग-
तिः स्पष्टैवातो हलन्तेभ्यस्मामान्यत आचारकिप् नास्तीति क्लृप्त
एव इति स्त्रियामिति सूत्रस्थ भाष्यप्रामाण्यादिति शेखरो विरुद्ध
एवेति वाच्यम् । नुद्विधायकसूत्रस्थेन भाष्येण लिट् आचार-
किप् एव हलन्तेभ्योऽनभिधानं तत्रैवामः प्रवृत्तिसत्वात्कर्तृकिप्
परस्य तस्य तेभ्योऽनभिधानं मानाभावादेतेनान्तरङ्गानपीति
परिभाषाज्ञापनावसरे सामान्यतो हलन्तेभ्यो नुद्विधायकसूत्र-
स्थभाष्यप्रामाण्येनाचारकिप् नास्तीति परिभाषेन्दुशेखरोक्तिरु-
गिदचामिति सूत्रे । आचारकिप्प्राचीनमते न वस्तुतो हलन्तेभ्य-
स्तदभाव इति हस्वनद्याप इत्यत्र भाष्ये स्पष्टमिति शेखरोक्तिश्च
चिन्त्येति विदां कुर्वन्तु सुधियः ॥ आचारकिपि तु लक्ष्मी आ-
दिशब्दे कृदिकारादिति अक्तिनत्वाभावात् ध्रुवं स्यादिति-
वाच्यम् । प्रियाष्टनशब्दे परे तु स न इति शेखरपर्यालोचने
तदभिधानस्यैव लाभात् विभावयन्तु समाधानं ज्ञातभाष्यस्य
भिसन्धयः ॥ अचः परस्मिन् पूर्वविधौ ॥ अच एवादेश इत्यर्थः ॥

तेन मरुतमाचष्टे मारयतीत्यादौ न स्थानिवद्भावः । अत्र प्रयोगे योऽचस्थानिको न तु सूत्रे उपात्ताच् स्थानिक इत्यर्थः । तेनाजादेरनेन स्थानिवत्त्वम् । अत एव चङ्परनिर्हास इति स्थानिवत्त्वनिषेधो वादितवन्तं प्रैरीदवीवददिति सिद्ध्यर्थं सार्थकमित्युक्तमत्र शेखरे जुहुत इति प्रतीकमुपादाय श्लौःस्थानिवत्त्वेन शप्त्वमादाय न गुणः अपरनिमित्तकत्वादजादेः भावाच्चेति तेनैवोक्तमिदपरस्परविरुद्धम् । णिलोपादिस्थलेऽनुत्पत्तेरेवान्वाख्याने वारिआख्यत् अवीवदित्यादौ ढेरिति सूत्रेऽपि स्थानिवत्त्वप्रतिषेधकं चङ्परनिर्हासेति वार्तिकं सार्थकमतोनवार्तिकेवैयर्थ्यमित्यपरमपि दूषणम् णिद्वयलोपो यथा जात्याश्रयणात्तथा हस्वेऽपि जातेराश्रयणादवीवदादिति सिद्धे तथा च सूत्रे एवा चस्थानिक इत्यर्थेन सर्वेष्टसिद्धिरिति णिलोपादेरित्यत्रातद्गुणबहुव्रीहिणा टिलोप इत्यर्थाश्रयणेऽपि निर्वाहः । सूत्रेऽप्यचस्थानिकत्वादत्राकलयन्तु तत्त्वं नागेशभट्टानुयायिनः ॥ पिपठीरिति प्रतीकमुपादाय रत्वेऽल्लोपो न स्थानिवत् पूर्वत्रासिद्धे तन्निषेधात् इति शेखरोक्तं न पदान्तसूत्रे पदे अन्त इति सप्तमीसमासव्यावृत्तिपरभाष्यप्रामाण्यात्पूर्वत्रासिद्ध इत्येतत्तत्पदचरमानतिरिक्तत्रैपादिकग्रहणे रुत्वे स्थानिवत्त्वं भवत्येवेति शेखरेण सह विरुद्धम् । तत्र समाधानं वेजश्चान्यतरस्याम् वेज इति सूत्रादग्रेऽन्यतरस्मां कितीत्येव सम्प्रसारणाविकल्पेन सिद्धे ब्रश्चेति सूत्रं व्यर्थं परत्वादतो लोपे सम्प्रसारणे जाते वार्णपरिभाषया पूर्वं बाधित्वाल्लोपस्यैव प्राप्या तस्यापि नित्यत्वात् । न चोवाङि कर्तव्ये आभीयासिद्धत्वं तास्यानित्यत्वात्सम्प्रसाराभावेन ववयिथेति सम्भाव्येतातो ल्यपि चेति चशब्देन लिटीत्यनुकर्षणाद् ववौ ववयिथेतिसिद्धमेवेति दिक् । अनिदृका-

रिकाव्याख्यावसरे शिलष्यतीति प्रतीकमुपादाय श्यना निर्देशः
 श्लिषअलिङ्गनइति सूत्रभाष्यप्रामाण्यात्तद्विशेषइति विभक्तौ वि-
 हितवसस्य पुषाद्यङ्वाधकत्वमुक्तम् । अनिट्इत्यनुवर्तनाद्दाहार्थ-
 स्य सेटोग्रहणाभाव इति कैयटे इत्युक्तम् ॥ अत्रायं पूर्वपक्षः ॥
 श्लिष इतियोगस्याङ्वाधकत्वम् यद्भाष्योक्तम् तदवष्टम्भेन क-
 थं श्यन्विकरणस्यात्र पाठस्माध्यते एकाच् उपदेश इति सूत्रे
 ऽनुदात्तपरिगणनावसरे विश्लिष्ट इत्येव पठितव्य दाहस्यात्य-
 निष्टत्वे बाधाभावान्नहि दाहार्थस्यसेट्कत्वाङ्गीकारं विना त-
 त्सूत्रभाष्योपपत्त्यभावः उभयोरनिट्कत्वे दाहार्थस्य पुषादित्वे
 तदंशेऽङः प्राप्त्यभावेन प्रतिप्रसवार्थे श्लिष इति योगे फलत्वे
 दाहार्थग्रहणे पुषादेरग्रहणेन बाधकत्वोक्तेः सार्थकत्वात् । य चो
 भयोरनिट्कत्वे दाहार्थकर्मणि चिणः प्राप्तस्य बाधः श्लिष इत्य-
 स्यसार्थक्येन पुषादिपाठबलप्राप्तस्यालिङ्गार्थश्लिष्यतेरन्यत्र पा-
 ठेनापि सिद्धौ पुषादिपाठेन श्लिषग्रहणं रूपसामर्थ्यप्राप्तस्याङः
 श्लिष इति विभक्तेन बाधानापत्तौ अङ्वाधकत्वासङ्गतिः दाहा-
 र्थस्य सेट्कत्व तु श्लिष इति विभक्त अनिट् इत्यनुवृत्त्या तद-
 ग्रहणे परिशेषात्पुषादिपाठप्राप्ताङ्वाधकत्वस्य वाच्यतया पर्या-
 येणाङ्क्सयोः श्रवणस्य वक्तव्यतया पाक्षिबाधमादायाङ्वाध-
 कत्वोक्तिरिति वाच्यम् । दाहार्थस्य सेट्कत्वेनामिति इत्यनु-
 वृत्त्या तद्ग्रहणाभावे ऽपि पुषादिविषये ऽपि चिणा बाधकेन च-
 रितार्थस्य विभक्तस्य पुषाद्यङ्वाधकत्वानापत्त्या च पुरस्तादप
 वादन्यायेनाङि बाधकत्ववत् दाहार्थस्यानिट्कत्ववादिनो ऽपि
 चिन्वाधबोधनार्थत्वेन दाहार्थस्थले तद्वाधयोगेनात्र बाधकत्वस्य
 समापि सम्यक्त्वादिति चेन्मैवम् । विभक्ते दाहार्थके चिन्वाधनं
 फलमुत पुषाद्यङ्वाधकत्वमिति संशये पुषाद्यङ्वाधकत्वकल्पने

पूर्वोक्तरीत्या विकल्पापत्त्या चिणग्रहणस्थ नित्यार्थतापत्त्या भाष्यासङ्गत्यापत्तेरिति दिक् । यदागमास्तद्गुणीभूतास्तद्ग्रहणेन गृह्यन्ते आने मुग्विधानसामर्थ्यादेया ऽनित्या अन्यथा पचमान इत्यादौ चकारस्य मुकि अनया परिभाषया विशिष्टस्य सवर्णदीर्घे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेत्युक्तं परिभाषेन्दुशेखरे तन्न युक्तम् । अकारयोः कण्ठस्थानित्वं मकारस्योष्ठस्थानिकत्वेन तत्र जायमानो दीर्घः कण्ठोष्ठस्थानिक ओकार औकारो वा भविष्यति सूत्राभावेतु स न सिध्येदिति सूत्रवैयर्थ्याभावेन ज्ञापकता न सम्भवति किञ्च शानचस्सार्वधातुकमपिदिति ङित्वात्प्राप्तस्यातो ङितः इतीयादेशस्य सूत्राभावे वारणस्थाशक्यत्वात्तत्सत्त्वे तु येन नेति न्यायेन तद्वारणादिति ज्ञापकता न सम्भवतीति न तु अकारस्य कण्ठस्थानिकत्वेन तत्र जायमानस्योक्तवत् परिभाषया कण्ठस्थानित्वस्याप्यतिदेशादागमे आगमिधर्मवैशिष्ट्यमपि बोध्यतइति सिद्धान्तात् । किञ्चाकारयोः कण्ठस्थानिकयोर्मात्राद्वयं तन्मध्ये प्रविष्टस्य मकारस्यार्द्धिमात्रिकत्वेन मल्लग्रामादिवद्भूयसाव्यपदेशाज्जायमानो दीर्घ आकार एव भविष्यति इयादेशबाधकस्त्वातो ङित एवास्याग्रे आनस्य नेति न्यासेन सिद्धिरिति ज्ञापकता सम्भवत्येवेति नवीनग्रन्थश्रद्धालवो रटन्ति ॥ डमो ह्रस्वादचि इमुणित्यम् ॥ अत्र शेखरकृता पदान्तावयवः परस्याजादेः पदस्य डमुडिति भाष्योक्तसिद्धान्ते ऽर्थे परमदण्डिनावित्यादौ न दापो मूलोक्तार्थाङ्गीकारे त्वन्तर्वर्तिविभक्त्या दण्डिन्नित्यस्य पदत्वान्ङमुद् स्यादुत्तरपदत्वे चेति प्रत्ययलक्षणनिषेधस्तु न माषकुम्भवापेनेत्यादौ पदव्यवाये ऽपीति निषेधसिद्धये तस्य यत्रोत्तरपदस्य कार्यित्वं तत्रैव प्रवृत्तेस्तेन सिद्धमित्येतत्सूत्रस्थभाष्योक्तिस्त्वेकदेशिन इत्युक्तं तद्वि-

रुद्धम् । पूर्वदण्डिप्रिय इत्यादौ नलोपार्थं वार्तिके मध्यमपदत्वानाक्रान्तोत्तरपदग्रहणावश्यवक्तव्यत्वाच्छेखरकृता समासाश्रये उक्तत्वाच्च माषकुम्भवापेनेत्यादावपि प्रत्ययलक्षणनिषेधाप्रवृत्तेः सूपपादत्वात्पदव्यवाये ऽपीति निषेधेन सिद्धमित्येतत्सूत्रस्थभाव्योक्तं च संगच्छते मध्यमेति विशेषणे उक्ते ऽपि पञ्चगवधन इत्यादौ प्रत्ययलक्षणे सत्यवाङ्ङि यस्येति लोप रूपासिद्धिः सोऽपदादौ । अत्र सः प्रत्यय इति न्यास एव सुवचः । न चोरः कायतीति विग्रहे सुबुत्पत्तेः पूर्वं समासे उरस्केनेत्यादौ सत्त्वं न स्यादेवेति वाच्यम् । अन्यस्यासंभवे इति मनोरमाप्रतीकमुपादाय उपदेशे इत्येव कुप्वोरित्यनुवर्च्य यस्मिन् विधिरिति तदादिविधौ कवर्गादावपदे इत्यर्थेन सिद्धे आदिग्रहणमपदस्यैवादिरित्यर्थलाभापत्तेर्नोरस्केनेत्यादौ सुबुत्पत्तेः पूर्वं समासेन सत्त्वमादिग्रहणसामर्थ्यलब्धावधारणेन पदत्वयोग्यप्रातिपदिकावयवकुप्वोर्ग्रहणमिति शब्दरत्नकृतोक्तत्वाद्यथान्यासे ऽपि सत्त्वं नेष्यत इति न क्वापि दोषः । तथा युक्तं चानीप्सितम् । अनीप्सितपदाभावे ईप्सितप्रकर्षहीनस्याप्यनेन संज्ञाप्राप्तौ वारणार्थानामित्यस्यानवकाशत्वं स्यादिति प्रकृतसूत्रे शेखरकृतोक्तम् । तदयुक्तम् । पूर्वसूत्रे तमप्यग्रहणादीप्सितपदेन प्रवर्तते ईप्सिततमे तु पूर्वसूत्रारम्भसामर्थ्यादेव न प्रवर्तते अर्थादीप्सित एवैतस्य विषये इति वारणार्थानामित्यस्यानवकाशत्वादग्नेर्माणवकं वारयतीत्यादौ न काप्यनुपपत्तिरत एव मनोरमायाम् अनीप्सितग्रहणं स्पष्टार्थं न त्वावश्यकमित्युक्तम् ॥ अभिनिवेशश्च । अत्र सूत्रे शेखरे अभिनिवेश आग्रहः सन्मार्गविषयक आग्रहवानित्यर्थ इत्युक्तं तदयुक्तं वैयाकरणमते क्रियाविशेष्यकशाब्दबोधाभ्युपगमादिति तन्न । आग्रहशब्दो ऽर्श आद्यजन्तः । स कर्ता यस्य व्यापारस्य स

आग्रहवान् व्यापार इति क्रियामुख्यविशेष्यकशब्दबोध एवेति हेतुमति चेत्यादौ धर्मिवाचकान्मतुब्दर्शनादिति अस्मिन्नेव सूत्रे व्यवस्थितेति मूलप्रतीकमुपादाय परे तु इत्यादि आहुरित्यन्तमुक्तम् । तदयुक्तम् । एतद्दृष्ट्याषत्वासिद्धत्वादविकृतायाः श्रवणं ज्ञानमस्त्येवात एव श्रवणमित्युक्तम् । अथ वाविकृताया अविकरणस्थेत्यर्थ इति न काप्यनुपपत्तिरिति समाधानं कुर्वन्तु तदनुयायिन इति ॥ वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्यारक्तविकारे । अत्र फलोपहितस्यैव निमित्तत्वेन विवक्षितत्वाद्वैयाकरणभार्ये न पुंवस्वनिषेध इति मूलप्रतीकमुपादाय वैयाकरणीभार्य इत्येव वृद्धिसंज्ञकौ एचौ भवत इत्यर्थात्फलोपहितग्रहणे फलम् ॥ अर्द्धप्रस्थकीभार्य इत्यत्र न ॥ अर्द्धात्परिमाणस्य पूर्वपदस्य तु वा ॥ अर्द्धात्परस्य परिमाणवाचकस्योत्तरपदस्य नित्यं वृद्धिः पूर्वपदस्य वा जिति णिति किति च परे इति प्राप्ते नातः परस्येत्युत्तरपदवृद्धिनिषेधात् पूर्वस्य वैकल्पिकत्वेनाभावाच्चोपपादितं तन्न हीत्यादिना शेखरे उक्तम् तदयुक्तम् । अनेन निषेधाभावे ऽपि न कोपधाया इति निषेधसच्चात्तद्धितवुग्रहणमित्युक्तत्वे ऽपि तस्मादुपलक्षणमिदम् अर्द्धप्रस्थे भाव अर्द्धप्रस्थीभार्या यस्य तत्रापि अरक्तविकार इति पर्युदासेन तदन्ते ऽपि वृद्ध्युत्पादनयोग्यत्वे सति यत्किञ्चिद्वृद्ध्युत्पादकत्वाभावे ऽत्र प्रयोगस्तथा च निमित्तग्रहणं मास्तु इति समाधानं सुधियो विभावयन्तु सर्वनाम्नः स्याद्द्वस्वश्च । आमि सर्वनाम्नः सुद् । अत्रायं पूर्वपक्षः ॥ अश्वक्षीरे सूत्रानन्तरं सर्वनाम्नोया सुद् तत आमि ततस्त्रेस्त्रय इत्येव कर्तव्यम् इदं च सूत्रद्वयं मास्तु उदीचामातः स्थाने यक्षपूर्वायाः । अत्रोदीचामातः स्थाने इत्येवास्तु तथा सति प्रतिपदोक्तपरिभाषया आ-

पाऽन्यतरस्यामित्यावग्रहणे आर्यिका आर्यकेत्यादिसिद्धिः । अपरिमाणविस्ताचितकम्बल्येभ्यो न तद्धितलुकि । अत्र न तद्धितइत्येवास्तु लुग्रहणं मास्तु प्रत्यासत्त्या तद्धिगोरेव तदन्तान्न ङीवित्यर्थे समाहारनिमित्तके द्विगौ पञ्चाश्वेत्यादौ निषेधो भविष्यतीति विभावयन्तु मुधियः ॥ गोरतद्धितलुकि । अत्र गोरलुकीति न सूत्रितं सामर्थ्यात् सामासिके प्रवृत्तावपि वक्ष्यमाणे धातुप्रयुक्ते लुकि टजनापत्तेः । ङितिह्रस्वश्च । वामि अत्र सूत्रद्वय वाचि ह्रस्व इति न सूत्रितम् । मुदन्मतीत्यादौ न-
 दृतश्चेति क्वापत्तेः श्रीणामित्यादौ संनिपातेति नुडनापत्तेश्च ॥ भवतेरः ॥ अत्र प्राचोक्तं भवतेरिति कर्तृनिर्देशाद्भावकर्मणोर्ना-
 त्वम् व्याख्यातं च तत्प्राप्तेण कर्त्रर्थयोस्तिपा निर्देशादिति तन्न धातुनिर्देशमात्रं तयोर्विधानात् शपश्च विकरणत्वेनानर्थकत्वात् कर्त्रर्थे परे विहितस्य झिपः शित्वसामर्थ्यादेवेह प्रवृत्तेरिति मनोरमाग्रन्थः । अत्राशङ्कते झिपः शित्वस्यार्द्धधातुकव्यावृत्त्या चरितार्थत्वात् तेनार्द्धधातुकस्येडिति इडागमाभावः नच तत्र तितुत्रेतीप्तिनिषेधः एवमपि ब्रवीतीत्यादौ इत्यादेः पितः सार्ध-
 धातुकस्य विधीयमानो ब्रुव इडित्यनेनेडागमो न स्यात् शित्वा-
 भावेभ्योर्द्धधातुकत्वात् उत्तरपदत्वे चेति वार्तिके पूर्वदण्डिप्रिय इत्यादौ त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते प्रियशब्दे उत्तरपदे परे तद्धिता-
 र्योत्तरेति द्वयोस्तत्पुरुषे नलोपार्थमवश्यं मध्यमपदत्वानाक्रान्तेति वक्तव्यं मध्यमपदत्वानाक्रान्तविशेषणेनैव मापकुम्भवापेनेत्यादा-
 वपि कुम्भेत्यस्य मध्यमपदत्वात्प्रत्ययलक्षणनिर्द्धौ पदव्यवायेनेति णत्वनिषेधे सिद्धे कार्यित्वनिवेशो न कार्य इति चेन्मैवम् । गो-
 चेत्यादावल्लोपस्य स्थानित्वमादाय अवङ्गप्राप्ता न पदान्तेति सूत्रे भाष्ये वेतस्वानित्यादौ स्थानित्वनिषेधाभावसूक्तकमत्वा-
 भावाय पदे ऽन्त इति सप्तमी समासे प्रत्यासत्त्या परपदस्था-

जादेशो न स्थानिवदित्यर्थान्न जोयते गोचेत्यत्र पदत्वं सुबन्ते-
 न समासे प्रत्ययलक्षणेनैव पदत्वात् तच्च दुर्लभमुत्तरपदत्वे च
 तिनिषेधात् कार्यित्वनिवेशे तु प्रकृते कार्यित्वाभावादुत्तरपदेति
 वार्तिकाप्रवृत्तौ प्रत्ययलक्षणेनैव पदत्वात् परपदस्थाजादेशत्वात्
 स्थानिवत्त्वनिषेधान्नावङ् अत्रोच्यते गतिकारकोपपदेति परिभा-
 पया सुबुत्पत्तेः प्राक् समासे परपदस्थेत्यत्र पदशब्दः पदत्व-
 योग्यपर इति भवदुक्तेः प्रकृते दोषाभावात् अतद्धितइति वक्त-
 व्यं पदव्यवाये ऽपीति सूत्रस्थवार्तिकम् आर्द्रगोमयेनेत्याद्युदाह-
 रणमेतद्रार्तिकप्रत्याख्यानाय भाष्ये पदव्यवायइति सप्तमीसमासे
 निमित्तिर्नोर्मध्ये यत्पदं व्यवधायकं तस्य परपदत्वम् । यत्रा-
 स्ति तत्र णत्वनिषेध इत्यर्थे आर्द्रगोमयेनेत्यादौ व्यवधायकस्य
 गोः परपदत्वाभावाण्णत्वनिषेधोऽन एव च मापकुम्भवापेने-
 त्यादावपि वापेत्यस्य पदत्वं वक्तव्यं प्रत्ययलक्षणेनैव तच्च दुर्ल-
 भं कार्यित्वनिवेशाभावे मध्यमपदानाक्रान्तोत्तरपदत्वाभावादुत्त-
 रपदत्वे चेति प्रत्ययलक्षणनिषेधात् तन्निवेशे तु कार्यित्वाभावा-
 त्प्रत्ययलक्षणवृत्त्योत्तरपदपत्वात्पत्त्वनिषेधः तथा च कार्यित्व-
 निवेशः सफल इति चेन्मैवम् । सिद्धान्ते ऽपि मापकुम्भं वपती-
 ति उपपदसमासे सुबुत्पत्तेः प्राक् स्वीकृते च तत्र णत्वनिषेधाय
 पदे व्यवाय इत्यत्र पदशब्दः पदत्वयोग्यपर इत्यर्थो भट्टरवश्य-
 मङ्गीकर्तव्यः । नच गतिकारकोपपदेत्यस्यानित्यत्वात्सुबु-
 त्पत्त्यनन्तरं समासे कार्यित्वनिवेशे प्रत्ययलक्षणेन पदत्वपर-
 त्वात् प्रकृते निषेधे पदशब्दस्य पदत्वयोग्यपरत्वे मानाभाव इति
 वाच्यम् । धगक्रीतेति प्रतीकमुपादाय कर्तृकरणइत्यत्र बहुलग्रह-
 णेन गतिकारकोपपदानामित्यस्यानित्यत्वात्सुबुत्पत्त्यनन्तरमेव
 समास इति भावः । इदमुपपदमिति शूत्रे कैयटे स्पष्टम् अयम-
 जादिष्वित्यनेन गत्यादेरनित्यत्वे न मानमिति तदाशयः । अत

एव एतत्कर्तृकरणइति सूत्रे बहुलग्रहणफलत्वेनोक्तं भाष्ये अम्बा-
 म्बेति सूत्रे गवादिग्रहणं तु निपातार्थं तेन हृदिस्थ इत्यादौ प-
 त्वं नेति दिगित्युक्तम् । शेखरइति स्वीयग्रन्थपर्यालोचनया गति
 कारकेत्यस्यानित्यत्वाभावे माषकुम्भवापेनेत्यादौ उपपदसमासे
 णत्वनिषेधार्थं पदव्यवाये इत्यत्र पदशब्द पदत्वयोग्यपर इति
 भट्टैरप्यवश्यमङ्गीकरणीयव्याख्यानेन माषकुम्भवापेनेत्यादौ
 पूर्वं समासे णत्वनिषेधसिद्धौ सप्तमीसमासेपदव्यवायेनेति सूत्र
 ध्येन च कार्यित्वनिवेशाभावेऽपि प्रत्ययलक्षणस्वीकारे का-
 र्यित्वनिवेशो निष्फल एव । किञ्च पर्याणद्धमित्यत्र गतिकार-
 केत्यस्यानित्यत्वपक्षे ऽपि सुबुत्पत्त्यनन्तरं कुगतीतिसमासे का-
 र्यित्वनिवेशे सत्यपि प्रकृते नद्धमित्यस्य णत्वनिषेधरूपकार्यि-
 त्वात्प्रत्ययलक्षणनिषेधे पदपरत्वाभावान्निषेधाभावे णत्वापत्तेः
 अट्टकुप्वाङिति सूत्रे आङ्ग्रहणवैयर्थ्यापत्तेश्चातः कार्यित्वनिवेशे
 -पे पदव्यवायइत्यत्र पदशब्दः पदत्वयोग्यपरः विभक्तीतरा-
 नपेक्षया लोके ऽर्थबोधजनकपरो वा सर्वैरत्या स्वीकर्तव्य एव
 इति कार्यित्वनिवेशाभावे ऽपि माषकुम्भवापेनेत्यादौ सप्तमीस-
 मासे ऽपि न दोषः किञ्च अजादेः पदस्येत्येतन्मात्रार्थं डमुट्टमूत्रे
 ऽनुवृत्त्यर्थम् । उञि च पदे इति सूत्रस्थपदग्रहणं कार्यं परमद-
 ण्डिनावित्यादौ मूलोक्तार्थेनापि प्रत्ययलक्षणनिषेधे डमन्तपदा-
 भावान्न डमुडित्यपरमपि लाघवमिति विभावयन्तु सुधियः ।
 अतोम् । इत्यत्रम् इति छेदे प्रथमैकवचने उकारस्येत्संज्ञालोप-
 योः सकारस्य मकारे कृते ज्ञानमिति सिद्धम् । द्वितीयैकवचने-
 आदेः परस्येत्यकारस्य मकारे कृते मकारद्वयश्रवणंस्यादिति ।
 न च संयोगान्तलोपेन निर्वाहः झलो झलीत्यतो झलग्रहणानु-
 वृत्त्या संयोगान्तस्य झलो लोपान्मकारस्याझलत्वात् झलग्रहणा-
 ननुवृत्तिपक्षे वाक्यभेदे संयोगान्तस्य लोपः संयोगान्तस्य झलो

लोप इति पूर्ववाक्यं क्व चिद्यणतिरिक्तेऽङ्गल्यपि प्रवर्तते यथा गिरि-
वेडिति अत्र गिरौ वेड्यस्य स गिरिवेड्यतीति गिरिवेडिति
अङ्गलो लोपे प्रमाणम् । अमो मश् । इत्यत्र मद्र्यं विधाय मका-
रस्य संयोगान्तलोपे वर्धी वृत्रमिति रूपसिद्धौ शित्वप्रत्याख्या-
न परं भाष्यमेव वर्धी वृत्रमित्यत्र संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वा-
दस्ति सिच इत्यपृक्ताश्रयस्येह लोपानापत्त्या एकदेश्युक्तं तद्भा-
ष्यम् अदङ्गतरादिभ्य इति सूत्रे भाष्ये ऽदङो डित्वाभावे प्रथम-
योरिति पूर्वसवर्णदीर्घमाशङ्क्यानुनासिकोपधत्वादित्युक्त्या दीर्घ-
वारणे द्वितीयैकवचने आदेः परस्येत्यकारस्य दकारे मकार-
श्रवणेनापादानपरं भाष्यं प्रकृते गमकं हे ज्ञान इत्यादौ मनिमि-
त्तप्रकृतिप्रत्ययन्निपातविनाशे एङ्हस्वादिति लोपः सन्निपातप-
रिभाषया न स्यादिति मिति छेदे समाधानमुक्तं शेखरकृता त-
दपि विरुद्धम् । एङ्हस्वादिति सूत्रस्य शेखरेण तत्त्वे हि हेलक्षिम
इत्यादौ सन्निपातपरिभाषया संबुद्धिलोपो न स्यादित्या-
शङ्क्य गुणात्मंबुद्धेरिति वक्तव्ये एङ्हस्वग्रहणाज्ज्ञापकात्संबुद्धि-
लोपे कर्तव्ये सा परिभाषा न प्रवर्तते । न च विशेषापेक्षं ज्ञापकं
संबुद्धिमुपजीव्य यत्र ह्रस्वस्तद्विपये न प्रवर्तते इति अमतिबाध-
के प्रमाणानां सामान्ये पक्षपातादिति न्यायात्सामान्यापेक्षं सं-
बुद्धिमात्रलोपे न प्रवर्ततइति । न च एङ्हस्वादिति सूत्रस्थं हे ज्ञान
इत्यादौ लोपोपपत्तये ह्रस्वदानुवृत्तिव्यधिकरणान्वयाङ्गीकारपरं
भाष्यं बाधकमस्तीति मैवम् । लाघवात्सामान्यपेक्षमेव ज्ञापकम् ।
सिद्धान्तिनोक्तम् व्यधिकरणान्वयह्रस्वदानुवृत्तिपरं भाष्यमेक-
देश्युक्तिर्गौरवात् तस्मात् मकारच्छेदे ऽङ्गाक्षेपो व्यधिकरणान्वय-
ह्रस्वदानुवृत्तये न कर्तव्यो न कापि दोषलेशश्च समाधानमूढम् ॥

इति श्रीमद्भोरिलसंदर्भितपुण्यग्रामसभामद्प्राढपण्डितविप्रति-
पत्तिजन्यपूर्वपक्षसङ्ग्रहः ॥ इति श्रीपूर्वपक्षावली समाप्ता ॥

सूचीपत्रम् ।

	द.आ पा.
१ मीमांसान्यायप्रकाशः (आपोदेवकृतः) ..	०-१०-०
२ चरणयूवः- सभाष्यः शौनकीय परिशिष्टः स०	०-६-०
३ शब्दकौस्तुभः-नवाह्निकमात्रम्	४-०-०
४ व्याकरणमहाभाष्यम् टीकोपेतम् ...	१०-०-०
५ तस्यैव-नवान्हिक कैयट विवरण सहित ...	१-८-०
६ काशिकावृत्ति-ससूत्र	५-०-०
७ पातञ्जलयोगदर्शन-स्वामी बालरामजीकृत टिप्पणी स०	३-०-०
८ वैयाकरणभूषणसार-दर्पणटीकोपेता ...	२-०-०
९ मातुरीपञ्चश्रणी	०-२-०
१० मीमांसादर्शनम्-शावरभाष्य सहितम् ...	८-०-०
११ सांख्यदर्शनम् सांख्यप्रवचनभाष्यसहितम् ...	१-८-०
१२ दानमयूख (धर्मशास्त्र)	१-८-०
१३ कालमाधव (धर्मशास्त्र)	१-०-०
१४ जागदीशी- सङ्गन्यनुमितिप्रकरणस्य	०-१२-०
१५ सिंहव्याघ्रलक्षणसहितपञ्चलक्षज्याः ..	०-४-०
१६ व्यधिकरणस्य	०-१२-०
१७ सिद्धान्तलक्षणस्य	०-८-०
१८ अवच्छेदकत्यनिरुक्तिसामान्याभावविशेषव्याप्तिग्रन्थस्य	०-८-०
१९ सामान्यलक्षणस्य	०-१२-०
२० पक्षतायाः	०-१२-०
२१ सामान्यनिरुक्तः	०-८-०
२२ न्यायसिद्धान्तमञ्जरी । तर्कप्रकाशटीकासहिता ।	१-०-०
२३ शब्दशक्तिप्रकाशिका । श्रीकृष्णकान्तीयटीकासहिता	३-४-०
२४ बीजगणितम् । म० म० प० सुधाकरद्विवेदि-कृतटिप्पणीस०	१-४-०
२५ बीजगणितम् । म० म० प० वापूदेवशास्त्रीकृतम् पूर्वार्धम्	२-०-०
२६ बीजगणितम् । म० म० प० वापूदेवशास्त्रीकृत उत्तरार्धम्	१-०-०
२७ सिद्धान्तशिरोमणिः । म० म० प० वापूदेव शास्त्री	६-०-०
२८ शास्त्रसिद्धान्तलेश पञ्चमस्क	२-०-०

पत्रादिप्रेषणार्थम्-हरिदासगुप्तः-कार्याध्यक्षः
चौखम्बा संस्कृत सीरीजकार्यालय-बनारससिटि ।

॥ श्रीः ॥

(व्याकरण)

उत्तरपक्षावली ।

PUBLISHED BY H. D. GUPTA & SONS, PROPRIETORS,
THE CHOWKHAMBA SANSKRIT BOOK DEPOT.

BENARES CITY.

*Printed by Jai Krishna Das Gupta,
at the Vidya Vilas Press.*

BENARES.

1911

(उत्तरावल्याः)

सूचीपत्रम् ।

धातोस्तन्निमित्तस्य	१
इकोगुणवृद्धी	१
पात्पदान्तात्	१
ददातिदधात्योर्विभाषा	२
आर्द्धधातुकस्येड्वलादेः	८
व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन	१०
पूर्वत्राऽसिद्धम्	१०
स्त्रीप्रत्ययेचानुपसर्जने	११
प्यङः संप्रसारणं	१२
पुत्रपत्योस्तत्पुरुषे	१२
इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः	१३
अतोदीर्घोयञि	१४
ज्योतिरायुषः स्तोमः समासेऽङ्गुलेसङ्गे	१४
नुम्बिसर्जनीय शर्व्यवायेऽपि	१४
प्राचांष्फस्तद्धितः	१५
घेर्ङिति	१७
इकोगुणवृद्धी	२१
किङिति च	२२
नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य	२३

(२)

तस्माच्छसोनः पुंसि	२३
हलङ्याभ्योदीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हल्	२५
वदव्रजहलन्तस्याचः	२५
न पदान्तादोरनाम्	२६
ङसिङ्सोश्च	२७
समः समि	२८
सार्वधातुकार्द्धधातुकयोः	२९
इदुदुपधस्यचाप्रत्ययस्य	३०
आडजादीनाम्	३२
भूवादयोधातवः	३४
अचः परस्मिन् पूर्वविधौ	३५

(इत्युत्तरपक्षावलि सूचीपत्रम् ।)

श्रीगणेशाय नमः ।

उत्तरपक्षावली प्रारम्भ्यते ।

विद्याविनोदचतुरं विद्यादं विघ्ननाशनम् ।

तथाविधं मन्नुदेवं गुरुं वाग्देवतां भजे ॥ १ ॥

प्रश्नावल्यां होरिलस्य ये प्रश्नाः पण्डितैः कृताः ।

तेषां सदुत्तरार्थाय क्रियां ह्युत्तरावली ॥ २ ॥

तत्र तावत् धातोस्तन्निमित्तस्येति किम् ओयते औयतेति मूलोक्तदोषनाशाय न यकीति न्यामः । तत्समाधानम् आचार-
किवन्तप्रकृतिककर्तृकिवन्तगोश्लौशब्दादिभ्यः तत्र साधुरिति
यति गोयं ग्लौयमित्यादि तथा विजन्तभूधातोर्भो इत्यस्माद्यति
भोयमित्यादौ च धातोरेव यादिप्रत्ययभिन्नमित्यस्य वान्तादेशो
माभूदिति न यकीति न्यासो दुष्टः ॥ इको गुणवृद्धी । वदव्रजे-
रिति । ओतश्शयनीति । आदेच उपदेशमूत्रस्थभाष्यप्रामाण्या-
देजन्तेभ्य आचारकिपोऽभावे तु भोयमित्यादाववश्यं दोषात्
स दुष्ट एव । अतः अन्यत्समाधानं विभावयन्तु मुधिय इत्युक्त-
म् । तत्र समाधानान्तरमुक्तं भाष्यविरुद्धं तु धातोरित्यवयव-
पष्ठ्यैव उशम्भूस्तमिच्छति ऊयति आ ऊयति औयति लङि
औयदित्यादौ यथान्यासे न वान्तादेशः क्यजन्तधातोरेवयव-
स्यैवैचो यादिप्रत्ययनिमित्तत्वाभावान्न यकीति न्यासे तु स्या-
दोषः । गव्यतिनाव्यति इत्यादौ तु व्यधिकरणपष्ठ्या चिन्त्यो
वान्तादेशः यदि तन्निमित्तस्येत्यनेन यादिप्रत्ययभिन्ननिमित्त-

स्यैवैचो वान्तादेशव्यावृत्तिरिष्येत तदा स्वाभाविकस्यैवैचो
वान्तादेशे सिध्यति गव्यतीत्यादि सामान्यस्य व्यावृत्तौ तु न
सिध्येदिति तत्त्वप्रकाशिकायां स्पष्टम् । अकित्तद्धितयोः इति
न्यासे यादौ तद्धितं च वान्तादेशनिषेधे तु बाधव्यं गव्यती-
त्यादि न सिध्येत् न यतीति न्यासे आयेत इति न विडन्तीति
न्यासे गव्यमिन्यादि च न सिध्येत् । वान्तोयि प्रत्यये दृश्यते
इति च कृते यद्वा पि प्रत्यये स्वरादुच्यमिति कृते यान्तवान्ता-
देशा वाच्यका इति सिद्धौ यद्वा वान्तविधीनां वैयर्थ्यं
तथापि लक्ष्यदुर्लभत्वे इति लुप्तदभूत्वाचार्यस्तथा न कृतवा-
न अत एव पाणिनिवानां क चित्स्मरक्यकार इत्यपात लक्षण-
स्य अस्मदादुद्देशेन कृतत्वात् एतल्लक्षकचक्षुष्काणां तं विना
लक्षणं लक्ष्यदर्शनमशक्यं नास्तीति कर्तव्या यत्रानुगम इति
भाष्यादननुगम एव लक्ष्यदर्शनं शरणं सति प्रामाण्य इति
बोध्यम् । यत्कृतं वान्तो रीत्यस्य तन्मूत्रस्य भाष्यादधातुविप-
यकत्वाद्धातुस्मरणव्यवृत्तिरिति तद्धातुगिन्येतन्मूत्रस्थभाष्य-
विरुद्धं निर्मूलं च तथा हि न कृतमूत्रे भाष्ये एवकारः किमर्थः
नियमार्थः नैतदस्ति प्रयोजनं सिद्धे सत्याग्रभ्यमाण उत्तरेणैव-
कारं नियमार्थं भविष्यति इत्यतोऽवधारणार्थः तर्हि शङ्क्यमि-
त्यादौ यदि स्यादित्युक्तं । यत्तु असिद्धं बहिरङ्गपरिभाषाया
उदग्रहणं ज्ञापकम् इति भाष्ये दृष्टं दत्तम् उदग्रहणं कथं ज्ञापकं
प्रौढेत्यादौ विभक्त्युदात्तार्थं तदकरणे अठिदं पदाद्यपुत्रैशुभ्यः
पराऽपर्वनामस्थानविभक्तिरुदात्ता स्यादिति न प्रवर्तते इत्युक्तं
तदिष्टापत्तेरुदुष्टं बाह्यस्थाने य उठ तस्य तेन ग्रहणमिति तद्धा-
प्यतो लाभात् कथमन्यथा व्यूह इत्यादेरनभिधानमिति विभा-
वय ज्वरत्वरेण्यादिविहिते अठि जूः जूरां जूरः तूरेत्यात्तदावेव

तत्प्रवृत्तेः तदुक्तं परिभाषेन्दुशेखरे प्रौढ इत्याद्यनाध्वेन वृद्धेः
 प्राप्तेः अन्ये तु परिभाषाशयं विना न विधानं वर्णयन्ति उठि-
 दमित्यत्र वविदमेवास्तु कोऽर्थः अस्य दीर्घ उकारो यत्र वा-
 शब्दस्य ह्रस्व उकारो यत्र ततः पराऽसर्वनामस्था नविभक्ति-
 रुदात्ता स्यादिति आद्यस्य जृग्ः जूरेत्यादि द्वितीयस्य वि-
 श्वौह इत्याद्युदाहरणं वक्ष्य वाक्ष्य यौ द्वन्द्वे कृते लोपो व्योमिति
 वलोपः उश्च अश्वेति दीर्घह्रस्वयो द्वन्द्वे कृते पष्ठितम्बुरूपः वत्रास्था-
 ने यौ दीर्घह्रस्वौ उकारौ ताभ्यां पराऽसर्वनामस्थानविभक्ति-
 रुदात्तेति तदर्थः । यौ उदमित्यत्रावदेशः उदमपि सयाधानं
 संदिग्धं क्लृप्तं लोपो व्योमिति सूत्रमन्वयकारप्रत्ययानुपपत्त्या-
 प्यविरुद्धं चेत्यरुचंरुक्तं दीर्घोच्चारणस्योऽप्युदात्तं परिभाषायां
 ज्ञापकं सम्प्रसारणे निमित्ते शुभे वृद्धिर्लचीति वृद्धौ विश्वौह
 इत्यादिनिर्देशे गति तदपि चिन्त्यम् । दीर्घोच्चारणमन्त्येधन्वृष्टमिति
 विशेषणार्थत्वं शेखरे स्फुटं जनान्नविति इति अनौचित्याद्यर्थमु-
 क्तत्वात् । ज्वरन्वरेत्यत्रापि ह्रस्वकरणे अक्षरित्वाद्यभिद्धेः ।
 एतेनोठिदमित्यत्रापि ह्रस्व एव पठ्यते सम्प्रसारणम् । किं च
 चतुरनुदुहो नद्यजादीत्यस्याप्युदात्त इति पठित्वा वाच्यं नन्य-
 जादी उदात्ते स्त इत्येव भिद्धे उदात्तत्वं पदार्थानुसूता वाह-
 नद्या उदात्तविधानाद्वाह इति उच्यते त्रिषुपि वाच्यं इति भाष्या-
 शयः । तस्यापि अन्तोदात्ताद्युपलक्षणस्य तस्यास्यनित्यमभास
 इत्यस्याग्रे पाठेन ज्ञापकप्रभाष्यवाक्येन तस्य व्यवस्थितवि-
 भाषापत्त्यादिप्रसिद्धिरिति युक्तं तदिति न । वाह इत्युक्ते उठिद-
 मित्यत्रोऽङ्कारणे जृग् इत्यादी वदन्तिभिर्द्वि । तत्रोऽङ्कारणे वाह
 इत्यस्यापि करणे वाह इति उच्यते त्रिषुपि वाच्यं इति लाघवं
 यथायाति तथापि अनभिधानेनैव ज्ञापकं कदापि कथमन्यथा

वाहो ङीप् ज्ञापकादूढेति तर्क्यतां तस्यापि यूस्त्राख्याविति न-
दीत्वात् कथं वा श्रीमद्भिः प्रवाहैरित्यादौ परादिवद्भावेन वाह
इत्यनेन प्राप्तः स्वरो बोधात् किं च तस्य बाह्यप्रयन्ते इत्यस्य
वाह इत्यादौ त्वदुक्तव्यवस्थितविभाषाश्रयणं च प्रमाणं किं
चोठः स्वरस्य विश्वौह इत्यादौ इष्टत्वज्ञापकपरिभाषाविरोध
एवेति तत्स्वराभिधानस्य भाष्यकारानभिप्रेतत्वमेव लभ्यतइति
दिक ॥ यत्तु विभक्तिश्चेति व्यर्थं प्रदेशे क चिद्यथायथं सुप्ति-
द्ग्रहणेन चेष्टसिद्धेः । अष्टन इत्यत्र सुपीत्येवास्तु त्यदादीनाम
इत्यत्र सुपीत्यनुवृत्तौ यत्र तत्रेत्यादावन्वं तु प्राग्दिशीयानां सुप्संज्ञ-
यैव सिद्धे सुपि चेत्यत्र सुपि यभि इति न्यासेनैतर्हीत्यादौ अदोषः
सुपो धातुप्रादिकयोरिति सुपो लुक् सुप्पितावित्यनुदात्तता च न
त्रलुप्तसिलादीनां विधानसामर्थ्यात् त्रलादौ लिङ्करणच्चेति वि-
भावयन्तु सुधिय इत्युक्ततत्र विभक्तिसंज्ञा च लादौ प्रयोजनमि-
दमस्ति इदम इशादेशे उडिदमिति इदं स्वरेण तस उदात्तत्वमि-
ति प्राग्दिशीय इत्यत्र भाष्ये स्पष्टं ततस्तृतीयद्वित्वमेतद्भाष्यगौर-
वादिति च कैयटे तत्र किं यदुक्तं त्रलादीनां सुप्संज्ञायां सुपो धा-
त्विति लुङ् तेन विधानसामर्थ्यादिति तन्न । तद्धिते सति प्रा-
तिपदिकसंज्ञा तस्यां च तद्धितलोप इति सन्निपातविधातादेवालु-
कसामर्थ्येन अलुक्कर्तुमशक्यम् अव्ययसंज्ञायां तद्धितान्तात्सु-
पो लुक् एवं प्रयोजनसत्त्वात् तस्मादित्याद्यर्थे तदित्यादे प्रयोग-
फलस्य सत्त्वात् प्राग्दिशइत्यत्र कैयटे उक्तम् । ननु मध्ये
ऽपवाद इति न्यायादनुदात्तौ सुप्पितावित्येवं स्वरं विभक्तिस्वरो
बाधते न तु लिट्स्वरं लिट्स्वर एव तु परन्वाद्विभक्तिस्वरं बा-
धते नैष दोषः । ऊडिदमित्येतत्सुत्रं लितीत्यत्रानुवर्तते लिट्स्वरं-
बाधित्वा विभक्तिस्वरो भवति तृतीयादिग्रहणेन तृतीयामारभ्य

प्राग्विशः प्रत्ययो गृह्यत इति किं च दानीमो मस्येत्संज्ञानिषे-
धाय विभक्तिमंज्ञेति स्पष्टं तत्र भाष्ये अन्यथा मिदच इत्यन्ता-
दचः परं स्यादिति तत्र कैयटे स्पष्टं दानीमो ऽदन्तस्वीकारे
दोषाभावे ऽप्युक्तस्थले तम उदात्तत्वफलं विभक्तिसंज्ञायाः
प्रयोजनम् इति भाष्ये स्थितं प्राग्दिशीयानां सुप्संज्ञायां सुप्तिङ्-
तुस्मा इति दानीमो मस्येत्वं न ऊडिदमित्यत्रापि सुवेव संव-
ध्यते सावेकाच इत्यत्रापि विभक्तिस्थाने सुपकरणादित्यदोष
इति चेत्तर्हि अष्टाविवाचरति त्वाचारकिञ्चन्तादष्टनशब्दाल्लटास्ति-
पि शपं बाधित्वा परत्वात्प्रतिपदांक्तत्वाद्विभक्तिग्रहणसामर्थ्याच्च
नस्यात्वे ऽष्टातीति कृते तन्न स्यात् तस्मादष्टन इति विभक्तिग्र-
हणं कार्यं तसादीनां विभक्तिसंज्ञेष्ट्वेति केचित् । अथ वा ऽ
ष्टन आ सुप्तिङीत्येवास्तु तसादीनां सुप्संज्ञेवास्तु विभक्ति-
श्चेति न कार्यमित्यन्ये यदि विभक्तिश्चेत्यस्य प्रत्याख्यानेऽत
एवाग्रहणं तर्हि अतिलाघवान्प्राग्दिशीयानां । माभूतां विभ-
क्तिमुप्संज्ञे किं तु त्यदाद्यत्वफलाय त्यदादीनामप्राग्दिशीयत-
सादौ वेति पठ्यतां प्राग्दिशीयइति न कर्तव्यं सुपि यभीति च
तथाष्टन इत्यत्र सुप्तिङेवास्तु दानीमो मस्य यथा नात्वं तथो
क्तमेव इतइत्यन्तोदात्तस्तु तत्वप्रकाशिकायां स्पष्टं ३ घुणघूर्ण-
भ्रमणे अत्रोपधायां चेति दीर्घे सिद्धे दीर्घोच्चारणं प्रक्रिया-
लाघवार्थमिति शेखरग्रन्थः । स चायुक्तः मूर्च्छादिषु दीर्घाक-
रणे ऽत्र लेखकप्रमादेन दीर्घकरणात् ऊर्जेरपि दीर्घोच्चारणं तथै-
वोपधायां चेति सूत्रकरणएव लाघवाद्गूर्णोतिर्नुलोपश्च महति
हस्वेति वचनाद्कारस्यैव दीर्घ इत्यलम् । पात्पदान्तात् पदा-
न्तात्पकारान्तरस्य नस्य णत्वं नेत्यर्थः । निष्पानं दुष्पानम् ।
अत्र कृत्यच इति वा भावकरणयोरिति वा णत्वं प्राप्तम् । अत्र

मनोरमायां पदान्तात्किं पुष्पातीति प्रत्युदाहृतं तदयुक्तं । ष्टुत्वे-
न सिद्धे रिति शङ्का तत्समाधानं तु रषाभ्यामिति सूत्रे भाष्ये व-
कारग्रहणमुत्तरार्थं पात्परस्य नस्य ष्टुत्वेन निर्वाहात् एवञ्च पा-
त्पदान्तादित्यनेनापि ष्टुत्वस्यैव निषेधः पदान्तग्रहणाभावे पुष्पा-
तीत्यत्र ष्टुत्वनिषेधे रूपासिद्धिः स्पष्टैवेति पण्डिताः । वस्तुत-
स्तु पग्रहणमुत्तरार्थमिति रषाभ्यामित्यत्र भाष्ये ऽदर्शनाद्वा-
ध्यसामान्यचिन्तया पदान्तात्पात्परस्य नस्य णत्वमात्रं निषिध्य-
त इत्यर्थः । न च पण्णामित्यत्रापि निषेधस्स्यादिति वाच्यम् ।
पदे ऽन्तः पदान्त इत्येव भाष्ये मुसर्पिष्केणेत्यादौ णत्वसिद्धये
व्याख्यानात् पदस्थनकारस्यैव णत्वनिषेधात् एवञ्च पदान्त-
ग्रहणाभावे मुसर्पिष्केणेति प्रत्युदाहर्तुमुचितमिति भाष्यदर्शिनः ।
न हि मुसर्पिष्केणेत्यत्र ष्टुत्वं लभ्यमिति दिक् ५ । ददाति-
दधात्योर्विभाषा । अनुपसर्गादेतयोर्विभाषा शः । श्याञ्चधेति
णस्यापवादः शपञ्चे तु जुहोत्यादित्वाच्छपः ङुः ङ्लाविति
द्वित्वं ददः दधः पञ्जे णः दायः धायः इति अनुपसर्गादित्येव
प्रदः प्रधः इति मूलं तत्र पण्डिताः इदं सूत्रं मास्तु । दद दाने
दध धारणे आभ्यां पचाद्यच् ददः दध इति श्याञ्चधेति णे यु-
कि दायः धाय इति च सिद्धेरित्याशङ्क्य समाहितम् अचि कृ-
ते न ददः अददः अत्र नञ्त्वरूपे तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयास-
प्तम्युपमानाव्ययद्वितीयाकृत्या इत्यनेनाव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वर
इष्यते तस्मादित्वा अचकावशक्तौ अजन्तं कान्तं चान्तोदान्तं
स्यादशक्ताविच्यन्तोदात्तस्म्यादिति सूत्रम् इति । वस्तुतस्तु
ससमासात्प्रागेवान्तरङ्गत्वादशकावशक्तावित्यन्तोदात्ते निवृत्ते
सति शिष्टत्वेनाव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरः सिद्ध एव किं तु
अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तार्थं प्रदधः प्रधधः इति व्यावृत्त्यर्थं

दाज्धाजोरपि दददधयोः सिद्धयर्थं च वचनं तदपि रूपद्वयम्बि-
भाषाग्रहणं विनैवानुबन्धवैरूप्याद्वा सरूपमूत्रेण णशप्रत्ययाभ्यां
सिद्धं विभाषाग्रयणं नानुबन्धकृतमसारूप्यमिति ज्ञापनार्थमि-
ति वामरूपमूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ६ चितः अन्त इत्यनुवर्तते चि-
तो ऽन्त इत्यर्थः । अत्र वार्तिकम् चितः सप्रकृतेर्वहकजर्थमिति
शेखरे अस्यार्थः चित्प्रत्ययप्रकृतेरन्त उदात्त इति तदर्थो न तु
प्रत्ययमात्रस्यान्त इति अत्र चाकचश्चित्वं ज्ञापकमन्यथाकच
एकाक्षकत्वेन प्रत्ययस्वरेणैवोदात्तत्वे सिद्धे नदर्थं व्यर्थं सदत्र
ज्ञापकमिति तास्यनुदान्तेण्डुददृपदेशाल्लभार्थधातुकमन्दिङोरि-
त्यत्र शेखरे तु अस्मात्परं लभार्थधातुकमनुदात्तं न्दुङ्अधीङौ
वर्जयित्वेत्यर्थः रुणद्धीत्यत्र णमो मित्वेन परश्चेत्यस्य बाधे त-
त्सन्नियोगशिष्टप्रत्ययाद्युदात्तं बाधनमित्युक्तम् । अयं ग्रन्थः पर-
स्परविरुद्धः । यथा मित्वेन परश्चेत्यस्य बाधे तत्सन्नियोगशि-
ष्टप्रत्ययाद्युदात्तत्वस्यापि बाधः एवमकच्यपि प्राकृटेग्रहणेन प-
रश्चेत्यस्तं बाधे तत्सन्नियोगशिष्टप्रत्ययाद्युदात्तस्याप्राप्त्या ऽऽक-
चश्चित्वस्य ज्ञापकतावर्णनमयुक्तमिति विरोधः । अत्र नवीनै-
रित्थं परिहीयते उभयशब्दस्य सर्वादीं पाठो व्यर्थ इति प्रघट्टके
भाष्यग्रन्थे ऽकश्चेदानीं काकचोः स्वरे रूपे वा विशेषो ऽस्ती-
त्युक्त्वा ऽकचि सन्नियोगशिष्टन्यायस्याश्रयणे प्रमाणाभाव इत्य-
न्यदपि विभातयन्तु सुधिय इति । यच्चत्रोक्तं । चितः स्थाने
चित्प्रत्ययप्रकृतेरन्तोदात्त इति वार्तिकार्थस्तन्न । शोभनम् । अ-
चप्रभृतिप्रत्ययस्य कुण्डिनज.देप्रत्ययस्य चेह ग्रहणमिति कैय-
टविरोधात् वहकजर्थमिति प्रतीकमुपादाय वहकचो ऽन्तोदात्त-
त्वे कार्ये चितः सप्रकृतेरिति वचनमिति कैयटविरोधाच्च वहक-
चप्रत्ययवती या प्रकृतिस्तस्या ऽन्त उदात्त इत्येवार्थो वार्तिक-

स्य एतद्वार्तिकप्रत्याख्यानपरभाष्यप्रामाण्याच्चायमर्थः । तथा हि तत्तर्हि वक्तव्यं पूर्वसूत्रनिर्देशत्वात् चितइति भाष्यं चित्वा-
त्समुदायो ऽन्तोदात्त इत्यर्थः । कुण्डिनजादयो ऽपि व्यपदेशि-
वद्भावाच्चिदन्ता उच्यन्तइति कैयटः चित इत्यनेन चित्वतो ऽग्रह-
णेऽकच एकाच्कत्वेन प्रत्ययस्वरेणैवान्तोदात्तत्वं सिद्धम् । त-
स्य चित्करणाच्चित्वत इत्यर्थो लभ्यते सप्रकृतेरिति बह्वकजर्थमु-
पादीयते तेन कुण्डिनप्रकृतिष्वदोष इत्युक्तम् । चित इत्यनेन
चित्वतो ग्रहणे पुत्रकाम्यादिषु चित्प्रत्ययान्तेषूपयोगाभावेन व-
ह्वकजर्थमित्युक्तम् । तथैवोदाहृतं च भाष्ये बह्वच् बहुभुक्तमित्या-
दि अकच् सर्वकैरुच्चकैरित्यादि च यतः शेखरयोर्विरोधो ज्ञावनं
तत्र इनमो मित्वेन परस्येत्यस्य बाधे ऽपि प्रत्यय इत्यस्य प्रकृ-
तिरिष्यतएव प्रत्ययत्वं विना लशकिति शस्येत्संज्ञानापत्तेः । प्र-
त्ययत्वे चाद्युदात्तः सन्नियोगशिष्टः केन वार्येत अकचि तु प्रा-
क् टर्ग्रहणात्परश्चेत्यस्य बाधे ऽकचः प्रकृतिप्रत्ययविशिष्टस्य
प्रत्ययत्वे प्रामाण्यफलयोरभावाच्चित इत्यनेन चित्वतोः प्रकृति-
प्रत्ययोरविशेषेण ग्रहणात्सन्नियोगशिष्टन्यायसंचारः काकदन्तप-
रीक्षावदाभातीति चित इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ७ आर्द्धधातुक-
स्येद्वलादेः ॥ अङ्गमंज्ञानिमित्तस्य वलादेरार्द्धधातुकस्येडिति-
सूत्रार्थः । अत्र शेखरे आर्द्धधातुकस्येति किम् जुगुप्सते इति
अत्र सूत्रे भाष्ये ऋत इद्धातोरिति पदमुच्चार्य विहितस्य वला-
देरिति व्याख्ययात्र दोषाभावादार्द्धधातुकग्रहणं प्रत्याख्यातम् ।
रुदादिभ्यः सार्वधातुकइति नियमादास्ते शेते इत्यादावदोष
इति स्थितम् स्यसिचमीयुडित्यत्र भाष्ये तु अङ्गस्येद् माभूदि-
त्यार्द्ध धातुके इत्यनुवर्त्य योगविभागमाश्रित्य यावानिद् ससर्वो
ऽप्यार्द्ध धातुकस्येडित्युक्तम् । तत्परस्परविरुद्धं शेखरग्रन्थो ऽपि

भाष्यविरुद्धः । अत्रेत्यं विरोधोद्धारं कुर्वन्ति पण्डिताः विधिसूत्रे प्रयोजनं नास्तीति प्रत्याख्यानं योगविभागार्थतया प्रयोजनोक्तिः जुगुप्सत इति शेखरग्रन्थस्तु आर्द्धधातुकग्रहणमनुवर्त्योक्त इति । अत्रेदं तच्चम् । स्यसिच्सीयुडिति सूत्रस्थं भाष्यं तावदेकदेशिसूत्रकाररीत्या प्रवृत्तम् एवं सप्तमे योगविभागः करिष्यते- आर्द्ध धातुकस्येड् यावानिद् नाम स सर्व आर्द्धधातुकस्यभवतीति विज्ञेयं ततो बलादेरिति बलादेरार्द्धधातुकस्येड् भवतीति भाष्यम् । आर्द्धधातुकस्य इत्यस्य प्रत्याख्याने योगविभागस्येकदेश्युक्तत्वं स्फुटमेव शेखरोऽपियुक्तएव तथा- हि आर्द्ध धातुकस्येति सूत्रे भाष्ये किमार्द्धधातुकस्येति पदाभावे बलादेरङ्गस्याप्रत्ययस्येडिति विप्रतिपत्ति कृत्वा यद्येतत्पदाभावे ऽङ्गस्येडापद्यते तत्पदसच्चेऽपि आर्द्धधातुकस्य यदङ्गं तस्येडित्यापादयितुं शक्यत्वात्तत्राक्रियमाणएवेष्टं विज्ञास्याम इत्युक्तम् । अनेन लक्ष्यशरणं सूत्रकारस्यापीति दर्शितम् । इदन्तर्हि प्रयोजनम् इह माभूत् आस्ते शेते एतदपि नास्ति प्रयोजनं रुदादिभ्यः सार्वधातुके इत्येतन्नियमार्थं भविष्यति रुदादिभ्य एव सार्वधातुके इड् भवति नान्येभ्य इति अत्र कैयटः सार्वधातुकएवेति नियमस्तु रुदविदेति क्त्वासनोः किच्चविधानान्न भविष्यति अनिद् सनो रुदादेर्हलन्ताच्चेति किच्चस्य सिद्धत्वात् क्त्वो ऽनिद् औपदेशिककिच्चसद्भावादिति एवमपि वृक्षता अत्र प्राप्नोति धातोरिति वर्तते एवमपि लृभ्यां पूभ्यामत्र प्राप्नोति एवन्तर्हि विहितविशेषणं धातुग्रहणं धातोर्यो विहितः । ननु च धातोः एवायं विहितः । न चायं धातोरित्येवं विहितः क पुनर्धातुग्रहणं प्रकृतम् ऋत इद्धातोरिति तद्वै पष्ठीनिर्दिष्टं पञ्चमीनिर्दिष्टेन चेह विहितं शक्यते विशेषयितुम् । अथेदानीं पष्ठीनिर्दिष्टे-

नापि विहितं शक्यते विशेषयितुं शक्यमार्द्धधातुकग्रहणमकर्तु-
मिति प्रकृतसूत्रे भाष्ये स्थितम् लूभ्यामित्येतत्समानमेव जुगु-
प्सतइत्यार्द्धधातुकग्रहणाभावे ऽप्यदोष एव । सनो ऽनार्द्धधातु-
कत्वफलं गुणाभाव एव तेनेद्गुणौ नेति फलन्तु भाष्यमते
फलितार्थकथनपरं जुगुप्सतइति प्रत्युदाहरणं च ८ व्यपदेशिव-
द्भावो ऽप्रातिपदिकेनेति पूर्वादिनिस्सपूर्वाच्चेति योगविभागेन
ज्ञापितेयमन्यथैकयोगं पूर्वात्सपूर्वादिनिरित्येव कुर्यात् न चात्र
पृथग्योगे इष्टादिभ्य इत्यत्र स पूर्वादित्यस्यानुवृत्तिर्न स्यादेवं
चानिष्टीति न सिध्येदिति वाच्यम् । ज्ञापकपरंयेनविधिरितिसू-
त्रभाष्यप्रामाण्यादिनिष्टीत्यस्यासाधुत्वात् एकयोगे ऽपि तावत्
उत्तरत्रानुवृत्तौ बाधकाभावाच्च अत एव एवनान्तादसंख्यादे-
रिति सार्थकमन्यथा ऽत्रापि व्यपदेशिवद्भावेन पञ्चम इत्यादाव-
पि संख्यादित्वात्तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति परिभाषेन्दुशेखरे स्पष्टम् ।
अत्रैष विचारो मन्दप्रयोजनः ९ ॥ पूर्वत्रासिद्धम् । सपादसप्ता-
ध्यायीम् उत्तरत्रास्य पाठात्पूर्वत्र पदेन तस्याग्रहणात्रिपाद्या
असिद्धत्वं प्रति सूत्रे उत्तरत्रामम्बन्धात्फलितस्त्रिपाद्यां पूर्वं प्रति
परमसिद्धमित्यर्थः । एवमर्थेऽनुत्वं धुटि सिद्धम् वाच्यमित्यादि-
वार्तिकानि प्रमाणानि फलं गोधुङ्मानित्यादिसिद्धिः अन्यथा
पूर्वं पूर्वशास्त्रप्रवृत्तौ घत्वजश्त्वानुनासिकेषु सत्सु भण्भावो न
स्यादिति शब्दरत्नोक्तिः । सा विरुद्धेति पदान्ते भण्भावस्य
न्याय्यत्वात् तत्समाधानं जश्त्वापवादत्वे ऽप्यनुनासिकत्वापवा-
दत्वाभावात्तत्र कृते भण्भावो न स्यात् जश्त्वेकृते इत्यत्र जश्त्वा-
प्राप्तावित्यर्थ इति पण्डितोक्तिरसम्बद्धा जश्त्वे कृते इति
मूलाभावे जश्त्वप्राप्ताविति व्याख्याया दूरापास्तत्वात् । वस्तुतस्तु
पौर्वापर्याश्रयणाविरोधेन पूर्वपूर्वप्रवृत्त्या चत्वंभण्भावजश्त्वा-

नुनासिकानां प्रवृत्तौ नैवानिष्टं किञ्चित् किन्तु घत्वे कृते श्रय
इति मतोर्मस्य तच्चापत्तिरेव शेखरोक्ता सुष्ठु इति चिन्त्यं
सुधीभिः । अत्र यद्यपि लोके नाहार्यज्ञानस्यैव प्रवर्तकत्वम्
इष्टं तथापि शास्त्रप्रामाण्यादाहार्यारोपोऽपि शास्त्रप्रवृत्तौ अप्र-
वृत्तौ च नियामक इति बोद्धव्यमिति शेखरः । लोके नाहार्ये-
त्यादिनियामक इत्यन्तमुक्तम् । तस्यायं भावः । यथा भूतले
घटोऽस्तीत्यादौ भूतलाधिकरणकघटककर्तृकसत्त्वाऽत्यन्ताभावप्र-
तिवन्धिका एवमेतन्निपादीस्थं शास्त्रं सिद्धमेव तत्रापि त्रिपादी-
स्थकर्तृकसम्भवज्ञानं प्रतिवन्धकम् एवं च पूर्वं शास्त्रं प्रति त्रि-
पादीस्थमसिद्धमित्यनुपपन्नमेव स्यादतो ऽदर्शनरूपे लोपे ऽभा-
वारोपस्य रूपत्वेन मनोरथः इत्यादावदोषोऽभावाभावस्य प्र-
तियोगिस्वरूपत्वात् न चोत्पद्येत्या रोरित्यस्यासिद्धत्वमिति
वाच्यम् ॥ दीर्घविधिसामर्थ्यादाश्रयासिद्धत्वात् अत्र समाधानं
कर्मणो रोमन्थेत्यादिनिर्देशेन यत्र शास्त्रान्तरदृष्ट्याऽसिद्धत्वम्
नास्ति तत्रैवाश्रयासिद्धत्वमत्र तु दृशि चेत्यतत्प्रवृत्त्यापि रोरि-
त्यस्योत्वमिति नाश्रयासिद्धत्वमन्यद्विभावयन्तु पण्डिताः ॥ व-
स्तुतस्तु यौगपद्येन शास्त्रद्वयप्रसङ्गे शास्त्रासिद्धत्वपक्षे रोरित्य-
स्याप्रकृत्य ढ्रलोपाभावेन लोपशास्त्रस्यैवाप्रसङ्गः कार्य्यासिद्धत्वे-
रलोपे दृशि चेत्यतः परत्वाल्लोप इति दीर्घेऽपि दृशि चेत्यन्त-
रङ्गं प्रतिपदद्वयसापेक्षबहिरङ्गदीर्घस्य पूर्वत्रासिद्धमिति रलोपस्या-
सिद्धत्वादुत्वमेव किञ्च कर्मणो रोमन्थेत्यादिनिर्देशनासिद्धवचनं
किमर्थमादेशलक्षणप्रतिषेधार्थमुत्सर्गलक्षणभावार्थं चेति भाष्येण
तत्रत्यकैयटविवरणाभ्यां शास्त्रासिद्धत्वस्यैवाश्रयणादलोप इति
दिक् ९ स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जनइति ॥ अनुपसर्जने स्त्रीप्रत्यये
तदादिनियमो न उपसर्जने तु भवत्येव करीपन्थेरपत्यं स्त्रीप्रत्यये

तस्यापत्यमित्यणि अणिजोरनार्षयोरिति व्यङ्गित्यणः व्यङ्गदेशे
चापि च रूपम् कारीषगन्ध्यायाःपतिः कारीषगन्धीपतिः परम-
कारीषगन्धीपतिः व्यङ्गः सम्प्रसारणं पुत्रपत्योस्तत्पुरुषइति
सम्प्रसारणं यथाऽत्र भवति तथा परमकारीषगन्ध्यायाः पतिः
परमकारीषगन्धीपतिरत्रापि भवति स्त्रीप्रत्ययस्यपतिं प्रत्युपसर्ज-
नत्वेऽपि परमशब्दार्थं प्रत्यनुपसर्जनत्वात् कारीषगन्ध्याशब्दस्या-
पि व्यङ्गन्तत्वात्कारीषगन्ध्यामतिक्रान्ताऽतिकारीषगन्ध्यायेति विग्रहे-
ऽतिक्रान्तार्थम्प्रति स्त्रीप्रत्ययस्योपसर्जनत्वात्तदादिनियमसत्त्वा-
दतिकारीषगन्ध्याशब्दस्यापि व्यङ्गन्तत्वान्न संप्रसारणम् । अ-
त्र पण्डिताः इयं परिभाषा न कर्तव्या व्यङ्गोऽनुपसर्जनस्य स-
म्प्रसारणमित्यादिमूत्रकरणात् । अत्र समाधानं परमकारीषग-
न्ध्या यस्य स परमकारीषगन्ध्याः विनापि प्रत्ययं पूर्वोत्तरपद-
लोपो वक्तव्य इति परमपदस्य लोपे कारीषगन्ध्यास्य पुत्र इति
विग्रहे कारीषगन्धीपुत्र इतीष्यते स नस्यात् अतः परिभाषयै-
व वारणम् ॥ यद्यपि संज्ञा सत्तायां विषये पूर्वोत्तरपदलोपे स-
त्याभामा भीमो भीमसेन इत्यादि तदुदाहरणात्तथापिस्तोः श्चु-
नेत्यत्र योगः संयोगः सम्पदस्य सत्याभामेत्यादाविव विना-
पीत्यतो लोपादिति शेखरे विरोधादसंज्ञायामपि लोप इति वदन्ति
एतच्च परिभाषावर्णनं तस्याः प्रयोजनान्तरं नास्तीत्यभिमानेनैव व-
स्तुतस्त्विति खट्वायेत्यत्र याद्वारणम् परमखट्वायै इत्यादौ तद्भावनं-
परमकारीषगन्ध्याशब्दः प्रत्ययग्रहणपरिभाषया व्यङ्गन्तो न भव-
ति इति परिभाषाश्रयणमनुपसर्जनत्वात्तदादिनियमेनात्र व्यङ्ग-
न्तमपि तथापि ध्वनितं भाष्येपूर्वपदलोपो ऽप्यत्र चिन्त्यः ।
बहुधनोऽल्पधन इत्यादावपि तदापत्तेः ॥ यत्तु योगपदे सम्प-
दलोपोदाहरणं तत्र युजेरेव संयोगार्थकत्वेनादोषात् अत एवा-

व्यवहिते श्चुत्वसिद्धये स्तौ श्चौरित्युक्तम् । भाष्यसूत्रकारम-
ते ऽपि स्पष्टप्रतिपत्तये संयोगपदाध्याहार एवोचित इति दि-
क् १० इजादेश्च गुरुमतो ऽनृच्छः । इजादेः किम् ववौ ॥ गुरुमतः
किम् उवोष । अनृच्छः किम् आनच्छे । न च ऋच्छत्यृतामि-
ति लिटि गुणविधानसामर्थ्यादान्न भविष्यति किमनेन पर्युदा-
सेनेति वाच्यम् । गुणविधानसामर्थ्येनाभाव्यवहितेऽपि तत्प्रवृत्ते-
रिति शेखरे समाहितम् । तत्राशङ्का सूत्रे ऽनृच्छ इति पदाभावे
आनच्छेत्येवाम् प्राप्तः गुणो ऽपि प्राप्तस्तत्र प्रतिपदोक्तत्वादपवा-
दत्वाच्च गुणे कृते इजादित्वाभावादामः प्राप्तिरेव नेति व्यर्थम-
नृच्छपदमत्र समाधनम् विभावयन्तु सुधिय इति पण्डिताः शेख-
रपङ्क्तिस्तु इत्थम् न च ऋच्छेल्लिटि गुणविधानसामर्थ्यादेव त-
त्सार्थक्यादिति सूत्रतात्पर्यादिति अनयापङ्क्त्या भाष्यसिद्धान्तो
ऽप्यागत इति सूचितम् । तथा हि इयेषेत्यादावाम् व्यावृ-
त्तये उपदेशे गुरुमतो ऽनृच्छइति उक्त्या एवं तर्हि उच्छेरास्व-
क्तव्यः । अनृच्छ इति ज्ञापकादनौपदेशिकस्यापि गुरुमत्त्वस्या-
श्रयणे उञ्च्छांचकारेत्यादावसिद्धौ इयेषेत्यादावतिप्रसङ्गमाशङ्क्य
उभयं न वक्तव्यमुपदेशग्रहणम् न करिष्यते कस्मान्न भवति
इयेषेत्यादौ उक्तम् वा किमुक्तं सन्निपातविरोधादित्यनृच्छग्रहणं
व्यर्थमेवेति भाष्ये स्थिते पूर्वशेखरे ऽनृच्छइति पर्युदासमाश्रित्ये-
चो गुरोरनृच्छ इत्येव सिद्धे रादिग्रहणं मतुब्ग्रहणं च स्पष्टार्थमि-
त्युक्तम् । इजादिगुरुमतेनैवानृच्छ इति पर्युदासः सार्थको ना-
न्यथेति तद्भावस्तदपि चित्तन्यमेव संयोगे गुरुमत्त्ववतामेव ग्रहणा-
पत्त्या इङ्गितौ इत्यादीनामसंग्रहापत्तेः ॥ इचो गुरोरिति साम-
र्थ्यान्नायं दोषाऽन्यथाऽनृच्छ इत्येव ब्रूयादिति चेत्तावतापी-
चो यदि गुरुमत्त्वस्याश्रयणे इडादेरसंग्रहः उञ्च्छादेरेव संग्रह

इति दोषसद्भावात् वस्तुतस्तु गुर्विजादेरित्युत्थेतरत्कर्तुं मशक्य-
मथ वा गुर्वादेरित्येवास्तु दयायासश्चेत्यत्रासग्रहणादकारगु-
र्वादित्येवार्थासेवेति नियमात्सिद्धेः न वा सेरौपदेशिकाकारगु-
र्वादित्वेनैतद्विषयकनियमे शाल्वादिप्रभृतिष्वाम्स्यादिति वाच्य-
म् । लाघवेन सामान्यनियमाश्रयणादिति दिक् ११ अतो दी-
र्घो यज्रीति सार्वधातुकेकिम् केशवः अङ्गना केशादौ ऽन्यतर-
स्यामिति वः अत्र केचित् सार्वधातुकग्रहणं मास्तु सुपि चेति
सूत्रनियमादेवादोषात् सार्वधातुकभिन्ने यजादौ दीर्घश्चेत्तर्हि-
सुप्येवेति केशवशब्दादावप्रवृत्तेः समाधानन्तु राजभ्यामित्या-
दावपि दीर्घापत्तिरिति अतोदीर्घस्यसुव्विधित्वाभावेन न लोपः
सुप्स्वरेति न लोपासिद्ध्यभावात्सुव्वत्तद्वाप्यधर्माश्रयविधौ
च सुविधित्वादिति समाधानान्तरं तु तच्चप्रकाशिकायां
द्रष्टव्यम् १२ ज्योतिरायुषः स्तोमः समासेऽङ्गुले सङ्ग इत्यतस्स
मास इत्यनुवर्तते आध्यामुत्तरस्योत्तरपदावयवस्य ष इत्यर्थः ॥
अत्र मूले समासेकिम् । ज्योतिषः स्तोम इत्युक्तम् । तत्र इण्को-
रित्यधिकारात् किन्तु ज्योतिस्तोमोऽस्ति ब्राह्मणानामिति
प्रत्युदाहर्तुमुचितमिति पण्डिताः । केचित्तु समास इत्यस्य नि-
वृत्तावप्यस्य पदविधित्वात्समर्थपरिभाषया समास एवास्य
प्रवृत्तिरिति समासग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनमित्याहुस्तन्न । पदा-
धिकारस्यापदान्तस्य मूर्धन्य इत्यतः प्रागेव निवृत्तेः भाष्ये
उक्तत्वात् । वस्तुतस्तु मूलाशय इत्थं योज्यः १३ नुम्बिसर्जनी-
यशर्व्यवायेऽपीति पत्वस्य सान्पदाग्रोरिति निषेधस्यापवादोऽयं
तेन नुम्बिसर्जनीयेति सम्बध्यते इति वाक्येऽपि प्रवृत्तिः । न च
प्रत्येकमिति व्याख्यानान्निस्व इत्यत्रेवात्राप्यप्रवृत्तिरिति वाच्यम् ॥
एवं तर्हि समस्तान्येव भीरुष्टानाग्निष्णुदग्निष्टोमज्योतिष्टो-

मादीत्यन्तं समासेकिम् इत्यनेन तदधिकारीयभीरोः स्थानमित्यादित्रिसूत्री किमर्थेति प्रश्नाशयः । असमासेप्रवृत्तिविरहात्पुण्यार्था सेति तदुत्तरमित्यन्ये १४ रामाद्रामादित्यत्र मूले जश्त्वं वावसान इत्युक्तम् पूर्वं चत्वांसिद्ध्या जश्त्वमिति मनोरमा अपवादत्वाज्जश्त्वं बाधित्वा चत्वं ततो जश्त्वमिति शेखरः जश्त्वाप्राप्तिविषये चत्वंस्याचारिताध्यादिपवादत्वसङ्गतेरिति शेखराशयः । अस्योपरि दूषणान्तरं षषशब्दादौ पूर्वं षस्य ष एव चत्वं ततो जश्त्वे ष एव श्रूयेत जक्षित्यादयः षडिति निर्देशेन षस्य ट्कार एव न तु षकार इति परिहारेऽपि पूर्वापरविरोधः शेखरस्यास्त्येव उपानदित्यत्र घत्वजश्त्वचत्वांनीति तदुक्तेः ॥ किञ्च चतुर्णामित्यत्र णत्वं द्वित्वमिति प्रतीकमुपादाय ननु द्वित्वं णत्वमित्येव युक्तम् पूर्वत्रासिद्धमद्वित्वे इति वचनादिदं वर्णद्वित्वेऽपि प्रवर्तते वाक्वागिति भाष्योदाहरणात् अन्यथा द्वित्वदृष्ट्या चत्वंस्यासिद्धत्वादस्यैव द्वित्वे तस्य चत्वं पूर्वत्र गश्रवणापत्तेरित्युक्तम् अस्मादपि पूर्वं जश्त्वं पश्चाच्चत्वंमित्यायातीति पण्डिताः पदान्तविषये पूर्वं ॥ जश्त्वमिति न्याय्यमेव वावमाने इत्यस्यापदान्तश्ललां चत्वंविधानेन चारिताध्यात् अत्र पदाधिकाराभावात् अनुकरणं चानितिपरमिति ज्ञापकादनितिपरस्याप्यनुकरणस्य सत्वादवसाने स्यदाद्यनुकरणेत्यत् तत् इत्यादौ पक्षे चत्वंस्यापीष्टत्वात् नत्विदमयुक्तं न ह्यनुकरणत्वभङ्गभियाशास्त्रस्य बाधश्चमत्कारतामुपैति पठत् इति इत्यादिषु अव्यक्तानुकरणस्यात् इताविनि शास्त्राणामप्रवृत्त्यापत्तिः तेषां वैयर्थ्यापत्तेश्चेत्यलं विस्तरेण १४ प्राचां ष्फस्तद्धितः गार्ग्यशब्दाच्छ्फः आयनादेशे यस्येति चेति तद्धितनिमित्त इकारलोपः तद्धितान्तत्वे प्रयोजनं प्रातिपदिकसंज्ञा च ष्फान्तस्य तेन पिहौरेति सिद्धश्च ङीषिति तत्र सवर्ण-

दीर्घेण पितृवसामर्थ्यादप्रातिपदिकत्वेऽपि ङीष्वा च सिद्धिमाश्रित्य तद्धितग्रहणं प्रत्याख्यातम् गौकक्ष्यशब्दो गर्गादियवन्तस्तस्मात्क्रौड्यादिभ्यश्चेति क्रौड्यादिगौकक्ष्यशब्दात्प्यङ् ततो यञश्चेति चाप् गौकक्ष्या ततः ष्फप्रत्यये विवक्षिते तद्धितेसंज्ञायां भस्यादे तद्धिते इति पुम्बद्भावे चापो निवृत्तिः ष्फप्रत्यये षित्वान्ङीप् गौकक्ष्यायणीति सिध्यति पुम्बद्भावश्च तद्धितत्वएव ष्फस्य संगच्छते पुम्बद्भावाभावे यजन्तत्वविरहात्षो न स्यादिति कस्य चित्समाधानं न युज्यते तथा हि गौकक्ष्यशब्दपाठस्य क्रौड्यादिषु भाष्ये प्रत्याख्यातत्वात् । गौकक्ष्येति तु पाद्यञ्श्चेति चापि सिध्यति मास्तु क्रौड्यादित्वाप्यङ् न च गौकक्ष्यायणीतिन सिद्ध्येच्चापः ष्फप्रत्ययस्यापवादत्वादिति वाच्यम् । प्राचां ष्फइत्यत्र सर्वत्रेति सूत्रात्सर्वत्रेत्यपकृष्णाप्राचां सर्वत्र ष्फविधानात् गौकक्ष्येति तूदीचां मते सेत्स्यति एवञ्च गौकक्ष्यापुत्र इत्यादौ व्यङ्ग्यत्वाभावेन व्यङ्ग्यसम्प्रसारणमित्यस्याप्राप्त्या गौकक्ष्यायाः सम्प्रसरिणप्रतिषेधो वक्तव्य इति वार्तिकमनारम्भणीयमित्यपरमनुकूलम् । किञ्च ष्फप्रत्यये विवक्षिते भस्यादे तद्धितइत्यस्य प्रवृत्तिरनुचितैवायनादशोत्तरमेव भसंज्ञायाः प्रवृत्तेः किञ्च व्यङ्ग्ये यजन्तत्वविरहेण ष्फस्याप्रवृत्तेः किञ्च तद्धितग्रहणमन्यतोऽपि विधानार्थं तेनासुरेरुपसंख्यानं नापूर्वमिति कैयटोऽप्येकदेशी तथा हि आसुरेरुपसंख्यानमित्यस्याग्रे भाष्ये छश्चेति वक्तव्यमासुरीयः इत्युक्तं तत्र सिद्धान्तः कैयटः आसुरिणा प्रोक्त इति विशेषेऽर्थेऽजश्चेति अपि प्रापछ एव क्रीयते लाघवादन्यथा द्विरासुरीयग्रहणं कर्तव्यं स्यादिति एतेनोप संख्यानस्यावश्यकत्वे प्राचामिति सूत्रस्थभाष्ये तद्धितग्रहणं प्रत्याख्यानमेवाद्विधेय इति तत्त्वप्रकाशिकायां द्रष्टव्यम् १५ टिङ्गित्यत्र वार्तिकम्

नञस्नञ्झैककख्युंस्तरुणतलुनानामुषसंख्यानमिति तेन ङीपि
 अन्तानुदाताविमौ गौरादिङीपि तु अन्तोदात्तामिति ग्रन्थका-
 राः तत्र पण्डिताः वार्तिके गौरादौ चानयोः पाठो मास्तु बन्हा-
 दिष्वेवानयोरस्तु पाठस्तत्र पाठान्ङीप् सिद्धः पक्षे वयस्यचरम
 इति ङीविति स्वरद्वयसिद्धिरिति समाधानं विभावयन्तु सुधिय
 इति । अत्रेदं तत्त्वं तरुणतलुनशब्दौ त्रौरश्च ल इति उरुप्रत्य
 यान्तौ यौगिकौ तरति प्रथमं वयस्तरति दुःखमिति वा यदाह
 दुःखतरुणकं औणादिः तदापि ङीप्सिद्धये गौरादिपाठआव-
 श्यको नेह वयस्यचरमइति प्राप्नोति एतच्च वयस्यचरमइति ब्रुव-
 ता तरुणतलुनयोरुपसंख्यानं कुर्वता वार्तिककारेण सूचितम् ॥
 सूत्रकारमतेन प्रथमवयोवाचिन एव ग्रहणात्तरुणतलुनयोरग्रह-
 णमेव सर्वथेति गौरादिपाठस्तयोरिति बोध्यम् । मध्यान्हे त-
 रुणो रविरित्यादौ प्रचण्डो रविरित्याद्यर्थमावश्यकं तरुणशब्दः
 प्रौढपर्यायो ऽपि अथ तदर्थको यदा तरुणशब्दः प्रयुज्यतेऽथ वा
 तरुणतात्पर्येण वृद्धेऽपि प्रयुज्यतेऽथवाप्रौढ्यार्थको वा गृह्यते
 तत्तात्पर्येणोपसंख्यानमिति १६ घेङिति अत्राङ्गस्य सुपीति
 चानुवर्त्तते अत्र पण्डिताः घेङित्येवास्तु यस्मिन्विधिरिति परि-
 भाषया तदादिविधौ ङादौ सुपीत्यर्थेण सिद्धे ङित्ग्रहणं व्यर्थं प्रायो-
 गिकङादेरसम्भवादावौपदेशिकङादित्वं गृह्यते प्रवाहशब्दात्तृतीयै-
 कवचनस्थाने आङ्याजरेत्याङादेशस्तु ङादेशेवास्तु प्रवाहवत्या-
 दिसिद्धये मत्यामिच्यादौ तु ङेरामादेशे तस्य ङादित्वाभावा-
 दाण् नद्या इति न प्रवर्तेत ङितिकरणे तु अनुबन्धकार्यत्वाद्-
 नल्विधाकार्यत्वादनल्विधावपि स्थानिवत्वाज्जायते यद्यपि त-
 थाऽपि ङेरामित्यत्र ङेङामित्युक्ते न कश्चिदोप इति प्रश्नः ।
 अत्रोत्तरं ङामादेशे कृते लशक्तिसंज्ञा आप्ननद्या इत्याद् च प्राप्तौ

तत्राडागमस्याङ्गच्चाद्वार्णपरिभाषयान्तरङ्गाया अपीत्संज्ञाया बाधे
 ङकारश्रवणापत्तिराडागमस्य निच्यच्चमपि इति केचित्समादधत्ते
 वस्तुतस्तु इत्ग्रहणं स्पष्टार्थम् आण् नद्या इत्यादौ सेनान्यामि-
 त्यादौ ङामादेशश्चरितार्थ इति नद्याबन्ते परत्वान्ङामादेशे सकृ-
 द्भूतिन्यायादाडागमाप्रवृत्तेर्यणा रूपासिद्धेः न चाडागमाभावे नुद्
 स्यादिति वाच्यम् निरनुबन्धपरिभाषया आमग्रहणेन ङामो
 ऽग्रहणादत एव सानुबन्धो ङामादेशश्चरितार्थः न चैवं रीत्या
 नुदोऽभावे ऽपि आद्भूव यादस्याटोरप्यप्रवृत्तिः स्यादिति वाच्य-
 म् । लक्ष्यव्यवस्थापकावेतौ न्यायो पुनः प्रसङ्गेति सकृद्भूतेतिव-
 ल्लक्ष्यानुरोधाद्यादस्याटोर्विषये पुनःप्रसङ्गाद्यादस्याटावित्यदो-
 षात् कथमन्यथाऽटि कृतेऽपि यदागमन्यायात्परादिवद्भावाद्वा
 ऽऽमत्वेन प्राप्तस्य नुदो वारणं भाष्योक्तं सङ्गच्छेत आगमादेशे
 परत्वात्कृते पुनःप्रसङ्गादाद् तस्मिन्कृते सकृद्भूतिन्यायानुदो
 ऽभाव इति भाष्यमते यथासिद्धिरिष्टस्य तथाऽत्र पक्षे ङामि कृते
 सकृद्भूत्याऽऽटो भावः पुनःप्रसङ्गाश्रयेण यादस्याटोः प्रवृत्तिरेव न
 भेदो रूपासिद्धिः समैव अथ वा भवत्वाद् ङस्येत्संज्ञा तु लश-
 कित्यत्रोपदेशे ऽजित्यत उपदेशपदानुवृत्त्या सेत्स्यति प्रत्यय-
 स्योपदेशे आदिभूतं यल्लशकु तस्येत्संज्ञेति व्याख्यानात् एतच्च
 चुद्भूति सूत्रे भाष्ये ध्वनितं तथा हि चञ्चुपचणपोश्चकारप्रति-
 षेध इति वार्तिकप्रत्याख्यानाय भाष्ये उक्तं यकारादीचञ्चुपच-
 णपौ किं यकारो न श्रूयते लुप्तनिर्दिष्टो यकार इति अत्र यकारे
 लुप्ते ऽपि प्रत्ययादिश्च इतीत्संज्ञाप्राप्त्योपदेशे आदिश्चकारो ना-
 स्तीति तात्पर्यं फलम् कल्प्यम् सामर्थ्यकल्पनाया अनौचित्या-
 देवञ्च लशकित्येतत् सूत्रे ऽपि साहचर्येणोपदेशपदानुवृत्त्या
 ऽदोष इति तत्त्वप्रकाशिकायां द्रष्टव्यम् १७ अनेकाल् शित्सर्व-

स्य । अत्र शेखरः नानेकालशित्ति तु नोक्तम् तन्न युक्तम् अ-
नन्तरत्वादादेः परस्येत्यस्यैव निषेधे हि डिददनेकाल् अलो
ऽन्त्यस्येत्येवान्त्यस्य सिद्धे डिच्चेति व्यर्थमेवेत्यत्रानन्तरन्यायो
न प्रवर्तते अत्र समाधानं कुर्वन्तु सुधिय इति अत्र पण्डिताः
यद्यप्येतत्कौस्तुभे ऽप्युक्तम् अन्त्यस्यादेरिति चानुवर्त्यनेकाल्
शिदाद्यन्तयोर्नेति डिदनेकालो ऽन्त्यार्थं डिच्चेत्यारब्धव्यमिति
तथापि युक्तः शेखराशयः । डिच्चेत्यारम्भात् पदवाधे क्लेशात्प-
दलाघवाद्यथान्यासमुचितमिति १८ अदर्शनं लोपः । अत्र षष्ठी
स्थानइत्यनुवर्तते तेन पञ्चान्तस्य स्थाने यददर्शनं तल्लोपसंज्ञे-
त्यर्थः । तेन त्रपु इत्यत्र किपो ऽप्रसङ्गात्तददर्शनस्य लोपसंज्ञा
ऽभावाद्भ्रस्वस्य पितीति तुक् न भवतीत्याह प्रसक्तस्येति तदुक्तं
शेखरे तस्मात् त्रपु इत्यत्र किपो ऽदर्शनस्य सत्त्वेन न प्रत्ययल-
क्षणेन तुगापत्तिर्दोष इति न चायं शेखरग्रन्थः स्थानिवत्सूत्रस्थ-
भाष्यविरुद्धस्तथा हि भाष्ये शब्दस्य नित्यत्वाद्बुद्धेरेव स्थानि-
तादेशता चेति पक्षे सेनानीरित्यादौ कर्मण्यण् बुद्धिः किंबुद्धे-
रिति स्थानिवत्त्वेन वृद्धिः प्राप्नोतीत्याशङ्क्य षष्ठीनिर्दिष्टस्य
स्थाने यत्रादेशस्तत्रैव स्थानिवदिति समाहितं प्रकृते किपः प्रा-
तिपदिकेप्रत्ययलक्षणे न तुगापत्तिः प्रत्ययलक्षणसूत्रेणापि स्था-
निवद्भावात्तदूच्यते इति चेन्न । त्रपुइत्यत्र दोषाभावेनैवात्र
भाष्ये ग्रामणीरित्यत्राप्रसङ्गे प्राप्ते किपप्रसङ्गं बुद्धेरेव स्थानिव-
द्भावाद्बुद्धिमाशङ्क्य यो ऽत्राण् प्रसङ्गः किपा ऽसौ बाध्यते इत्यु-
क्तम् सत्सूत्रिपेति किपो ऽविधानादणो ऽत्राप्रसङ्ग इति कैयटः
अस्माद्भाष्यात्षष्ठीनिर्दिष्टस्य स्थानिवद्भावो बोधित एव त्रपु
इत्यत्र तु अण इव किपः प्रसङ्गो नास्तीति तत्र प्रत्ययलक्षणप्र-
दर्शनमेकदेशिन इति तत्त्वम् । ग्रामे तिष्ठतीत्यत्र ल्यङन्तार्थानि-

रूपितार्थाधिकरणत्वाभाववत्किंवन्तार्थानिरूपितधात्वर्थक्रियायाः प्रकृत्यर्थत्वाभावाच्च प्रकृते षष्ठीस्थाने इत्यस्य भाष्ये ऽनुवर्तितत्वाच्च । वस्तुतस्तु स्थानिवत्सूत्रोक्तषष्ठीनिर्दिष्टस्यादेशः स्थानिवदिति भाष्येणैव गतार्थता प्रकृतसूत्रे षष्ठीस्थानइत्यस्थानुवृत्तिप्रदर्शनं भाष्ये स्पष्टार्थमेवेति । यत्तु अदर्शनमिदित्येवास्तु अदर्शनस्यैतसंज्ञा तस्य लोप इति न कर्तव्यमुपदेशे ऽजित्यादिमूत्रैरदर्शनस्यैव विधानादिति तन्न कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमस्यैव ग्रहणे भृजामित् तिष्ठतेरित् प्रत्ययः स्यादित्यादिष्वित्पदेनादर्शनप्रतीत्या पत्या लक्ष्यासिद्धेः तपरसूत्रस्य कृदित्यादिविषयं स्यात्तत्क्रौण्डिन्यन्यायेनेत्यदर्शनबोधिका संज्ञा स्यान्न तु तत्कालबोधिकेति संज्ञयोर्विरोधाच्च समावेशासम्भवः इदित्येकमात्राकालिकेकाररूपस्य भावस्य दर्शनरूपत्वाभावात् तपरसूत्रेणास्यासंज्ञायाः बाधो ऽस्या निर्विषयतापत्योपदेशे ऽजित्यादीनास्वरूपमात्रबोधकतापत्तिः स्यात् इदितो नुमित्यस्य त्वयमर्थः स्यात् इदिकारो ऽदर्शनं यस्य सामर्थ्यात् यस्येकारो नास्ति अनप्रभृतेस्तस्यैव नुम् स्यात् चिति प्रभृतरिकारवतो नस्यात् अथाऽपि कथं चिदन्तेदितइति व्याख्यानात्स्याद्भृजामित्यादिष्वतपरनिर्देशेन निर्वाहे तु अदर्शनमिदिति सुवचमेव १९, द्विस्त्रिश्चतुरिति कृत्वर्थे । अत्र शेखरः इसुसोरिति उत्तरसूत्ररीत्या सुच इति सूत्रयितुमुचितम् । मुजन्तस्य पदस्येत्यर्थादिति अत्र दूपणं चतुष्करोतीत्यत्रे दुदुपधस्येति नित्यपत्वापत्तिः सुच इत्यस्यासिद्धत्वात् अप्रवृत्तेः । सिद्धान्ते तु चतुर्ग्रहणसामर्थ्यान्नासिद्धत्वमित्यदोष इति अत्र समाधानमिदुदुपधस्येत्यत्रापि सम्बन्धापत्तेः सिद्धान्ते तु चतुर्ग्रहणसामर्थ्यान्नासिद्धत्वमित्यदोष इति अत्र सपाधानमिदुपधस्येत्यत्रापि सम्बन्धापत्तेः भाष्ये तु इह-

दुपधस्येत्यनुवर्त्य कृत्वोर्थइत्येव सुवचमिति स्थितम् तदुपपत्ति-
स्तु सुच इत्येव सिद्धे गुरुभूतनिर्देशादत्रासिद्धत्वमिति चतुष्क-
रीतीत्यत्रेष्टौ विकल्पः संपन्न इति तत्त्वप्रकाशिकायां द्रष्टव्यम् २०
इको गुणवृद्धी सूत्रप्रयोजनम्वातिकामिग्रहणमात्सन्ध्यक्षरव्यञ्ज
ननिवृत्त्यर्थमिति अत्रकैयटः अकारस्याकारे रूपे विशेषो नास्ती-
त्युक्तमिति अत्र केचिद्विशेषं दर्शयन्ति अकारस्याकारे गुणे कृते
पेचिथेत्यत्र न शसददवादिगुणानामिति निषेधादेत्वाभ्यासलोपो
न स्यात् वस्तुतस्तु विशेषो नास्त्येव थलि च सेटीत्यरम्भसाम-
र्थ्यान्न विशेष इति पेचिथेत्यत्रैव ववरिथ ससरिथेत्यादावपि
निषेधानापत्तिः नशसददेतिमूत्रे गुणस्य तु न वैयर्थ्यम् पपर
तुः पपरुरित्यादावृच्छत्यृतामिति गुणे कृते एत्वाभ्यासलोपनि-
वृत्त्या चारितार्थ्यात् अत्र केचिदित्थं समाधानं कुर्वन्ति केवल-
दीर्घस्थानिकगुणविषये नशसेत्यस्यसावकाशत्वेऽपि गुणग्रहण-
मपहायतत्स्थानेङ्ग् ग्रहणमेव ऋग्रहणं वा कुर्यात् सानान्येन
गुणग्रहणसामर्थ्याद्विजातीयस्थानिका विजातीयगुणस्यैव ग्रहणा-
दत्र विजातीयस्थानिकविजातीयगुणस्याभावादिति कैयटग्रन्थे
न काप्यनुपपत्तिः अथवा थलि च सेटीतिमूत्रस्थभाष्यरीत्यां न
शसददेत्या न शसददेत्यत्र गुणग्रहणं गुणवावयपरं गुणावयवो
यो ऽकारस्तस्य निषेधस्तच्चनुनविथेत्यत्रैव सन्भवतीत्यदोष इति
पण्डिताः । वस्तुतस्तु अकारान्तधातोरेवारस्याकारस्याकारे गुणे
कृते न विशेषतेति कैयटाशयः अकारोपधहलन्ते तु अलोऽन्त्य-
स्येति हल एव गुणः नाचः इक्परिभाषाया अभावात् अथ पु-
कि अन्तः लघ्वी उपधा पुगन्तश्च लघूपधाचानयोः समाहारः
पुगन्तलघूपधमिति समासमाश्रित्य व्यधिकरणान्ययादङ्गावय-
वलघूपधाया गुण इति व्याख्यानमालम्ब्य पेचिथेत्यादौ विशे-

षोक्तिसम्भवो ऽपि न युक्तः वार्तिकप्रयोजनम् प्रत्याख्यानएवा-
 स्य प्रकारस्य भाष्ये उक्तत्वात् किं च अयं प्रकारो न वार्त्ति-
 कसम्मतो ऽन्यथाकारसंध्यक्षरेत्याद्येव ब्रूयादात्सन्ध्यक्षरेति न-
 ब्रूयात् पुगन्तन्तस्याङ्गस्य गुणो लघूपधस्याङ्गस्य गुण इति सा-
 मानाधिकरण्येनान्वये ऽलो ऽन्त्यपरिभाषोपस्थितिपक्षएव वा-
 र्त्तिके आदित्युक्तिस्सङ्गच्छते पुगन्तलघूपधस्येति सूत्रं तु उपधा-
 वतो ऽङ्गस्य चेत्तर्हि लघूपधस्येति नियमार्थं स्यात्तेनैहितोहिते-
 त्यादौ गुणो गोपयतीत्यादौ नियमबाधो ऽनुगुण एवेति तदपि
 न । व्यपदेशिवद्वावेन तत्त्वात् २१ किङ्कति प्रतिषेधे तन्निमित्त-
 ग्रहणं कर्त्तव्यं किम्प्रयोजनं उपधारोरवीत्यर्थं न वक्तव्यं ज्ञाप-
 कात् प्रतिषेधो भविष्यति यदयमिकोज्झल् हलन्ताच्चेति सनः
 कित्वं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्य्यो भवत्युपधानुपधा वा तस्या-
 पि निषेध इति ग्रन्थः । अत्र केचित् हलन्ताच्चेति सूत्रस्य न
 वैयर्थ्यं हलस्सनि सन्यङोरिति द्वित्वे ऽत्र लोपोऽभ्यासस्येत्य-
 भ्यासलोपे दम्भ इच्चेति हलन्ताच्चेति सनः कित्त्वे धिप्सती-
 त्यत्रानदितामिति नलोपार्थत्वात् कित्वस्य दम्भ इच्चेत्येव सि-
 द्देर्हलन्ताच्चेति सामान्यस्यारम्भात् समाधानन्तु सृजिदृशो-
 र्ज्ञल्यमकिति सनीको झळ्डंभेरिति लघुनोपायेन सिद्धे ह-
 लन्ताच्चेति ज्ञापकमेवेति पण्डिताः । वस्तुतस्तु दम्भे-
 रित्युक्ते सनि मीसाधुरभलभशकपतपदामच इसिति मीमादीना-
 मित्यादेशे मित्सतिदित्सतीत्यादौ गुणाभावार्थं हलन्ताच्चेति
 सनः कित्वार्थमावश्यकं तथा सनीवन्तर्द्धे तीडागमाभावे दुध्वू-
 र्षतीत्यादिसूत्रारम्भे एव सिध्यति ज्ञापकपरभाष्यस्य त्वयमा-
 शयः प्रतिलक्ष्यं लक्षणभेदः यद्यपि नलोपामागमाभावयोश्च-
 रितार्थो विधिस्तथाप्युपधागुणनिषेधार्थो हलन्ताच्चेत्यचरितार्थ

इति ज्ञापकत्वं तस्येति २२ नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य ॥ अ-
न्तग्रहणमत्र ज्ञापकम् पदस्येत्यधिकारः तत्कचित्स्थानषष्ठी
क चिदवयवषष्ठी तेन मादुपधायाश्च मतोर्वोइत्यत्रावग्रवष-
ष्ठीत्वे पदावयवमतोर्मस्य व इत्यर्थे वृक्षवन्तावित्यादौ वत्व-
सिद्धिरन्यथा वृक्षवान्नित्यत्रेव स्यान्न तु वृक्षवन्तावित्यत्रेति शे-
खरे स्थितम् । वस्तुतस्तु व्याख्यानादेतल्लब्धमन्तग्रहणं स्पष्टार्थ-
मिति पदस्येत्यत्र भाष्ये ध्वनितं तत्र हि नलोपो प्रत्याख्यायते-
स्थाने षष्ठी अन्तग्रहणाद्वा नलोपे इत्युक्तम् । लाघवाद्वाख्याने-
नैव षष्ठ्यर्थनिर्णये षष्ठी स्थाने इति योगोऽन्तग्रहणं च न का-
र्य्यमिति भाष्याशयः १३ नस्माच्छसो नः पुंसि । ननु शसो
नुम् इत्येव सूत्रमस्तु अकःमवर्ण इत्यतोऽकीत्यनुवर्त्याकः परस्य
शसो नुम्स्यादित्यर्थः । परत्वान्नुमि पश्चात्प्रथमयोरिति पूर्व-
सवर्णदीर्घे संयोगान्तलोपे सिद्धं रामानित्यादि लिह इत्यादा-
वकः परो न शम् एतान् गाः पश्येत्यत्रापि औतोऽम्शसोरि-
त्येकादेशआकारे कृते शम्परत्वाभाव इति दोषाभाव इति
चेन्न । विश्वष इत्यादावातो धातोरित्यालोपे पूर्वस्मादपि विधा-
वचः परस्मिन्निति स्थानिवद्भावे ऽकः परः शस इति नुमापत्तेः ।
पञ्चमीसमासप्रत्याख्यानपक्षे तु न दोषः अष्टावित्यत्रौशादेशे
आत्वे कृते नुम्स्यादिति वाच्यम् । नकारस्यात्वपरनिमित्तं व-
हिरङ्गमन्तरङ्गे नुमि कर्तव्ये तस्यासिद्धत्वादकः परत्वाभा-
वात् अथ वा औशादेशः क्रियते प्रियतिस्र इत्यादौ त्वचि रेण
बाधः अत्र समाधानं कुर्वन्तु सुधिय इति पण्डिताः अत्रेदं स-
माधानं रामानित्यत्र पूर्वसवर्णदीर्घे नित्यत्वात्कृते पश्चात्स-
कारस्य नुमापत्तिः मित्वसामर्थ्यात्पूर्वं नुम् चेत्कार्य्यकालपक्षे
ऽन्तरङ्गे ऽटकुप्वाङिति णत्वे कर्तव्ये संयोगान्तलोपस्यासि-

द्धत्वापत्तिः अत्र पक्षे ऽसिद्धत्वाश्रयणे तस्मादित्येव लिङ्गम् ।
 अथ मित्वसामर्थ्यं न्नुटि कर्तव्ये नुस्करणसामर्थ्यादित्यर्थो नका-
 रादेशे कर्तव्ये तत्सामर्थ्यादिति वाच्यम् । स चायुक्तः पुंसि गा
 इत्यत्र नुमो नकारादेशस्य चारितार्थ्यात् शसः शकारस्योरप-
 रपरसूत्रस्थभाष्यरीत्या शसःपरत्वाच्छस इत्यस्यावयवषष्ठीप्रा-
 प्तिर्बोध्या किञ्च मित्वसामर्थ्यादकः शसो ऽचि परे नुम्यादि-
 त्यर्थे ऽक एव नुमापत्तौ रूपासिद्धिः तस्मादिति कृते तु न दो-
 षः शसो ऽची ऽसम्भवादचीति न सम्बध्यते तस्वादित्युत्तरस्ये-
 त्यस्य प्रवृत्त्या ऽचो नुमित्यर्थे दोष इति चेत्तर्हि रामानित्यादौ
 णत्वदोषस्य वारणे निर्देशाश्रयणे प्रतिपत्तिकेश इति सूत्रकारा-
 शयः । शसो नः पुंसीत्यपि न युक्तम् । अकः शसवयवेऽचि पूर्व-
 परयोरचि नत्वादेशापत्तेः एकः पूर्वपरयोरित्यधिकारे पञ्चमी
 सप्तमी च नैकःस्यानित्यत्वबोधिकेति सिद्धान्तात् अचीति नि-
 वृत्तौ तु तव प्रमाणन्नास्ति भाष्ये तस्मात्किं एतान् गा इति
 न्यासान्तरे दोषान्तरोपलक्षणमिति मम दोषो न । यत्तु औशा-
 देशइत्युक्तम् तन्न औ इत्युक्ते सर्वादेशसिद्धे शित्वं व्यर्थम् अथ
 औशादेशस्तर्हि संहितायामष्टाभ्य औशित्युक्ते गौरवमसंहिताया-
 मप्यष्टाभ्य औइति गौरवम् एव औशि कर्तव्ये जश्शसोरनुमीय-
 मानं यद्यपि बहिरङ्गं तथापि नुमागमएव बहिरङ्गः अर्थस्य
 पुंस्त्यस्याधिक्येनापेक्ष्यत्वात् अर्थकृतबहिरङ्गत्वं नास्तीति त-
 त्वप्रकाशिकायां दूषितमेव किञ्च नुमि कृते ज्ञानगौरवमुकार-
 मकारयोरित्संज्ञा कर्तव्या मिदचइत्रस्योपस्थित्याऽचः परत्वं-
 बोधनीयं संयोगान्तलोपे पद संयोगसंज्ञापेक्षते इति पाणि-
 नेरनियोक्ता न दृश्यतइति युज्यताम् । यदि तस्मादित्यस्य प्र-
 त्याख्यानेऽत्याग्रहस्तर्हि शसो नः पुंसि इत्यत्राको दीर्घ

इति पूर्वसवर्ण इति चानुवर्त्य पञ्चम्या विपरिणाम्याकः पूर्वस-
वर्णदीर्घात्परस्येति व्याख्यायतां किमनेन तस्मादित्यननेति त-
त्त्वप्रकाशिकायां स्पष्टम् २३ हल्ङ्याभ्यो दीर्घात्सुतिस्येति अत्र-
मनोरमायां हल्ङ्यापस्सोरित्येव सूत्रयितुमुचितम् तत्र शब्द-
रत्ने सुइदं तिस्योरुपलक्षणमन्यथाविभाराज्यमिति न सिध्येत् ।
अविभरमृइति स्थितेरुत्वासिद्ध्या संयोगान्तलोपे रोरीति लोपे
संयोगान्तलोपस्य पूर्वत्रासिद्धत्वाद्दलोप इति दीर्घो न स्या-
दिति अयं ग्रन्थः शेखरविरुद्धस्तत्रहि अजर्घाइति भाष्यप्रयो-
गात्पूर्वत्रासिद्धमित्यत्र पूर्वपदेन लोपसूत्रस्याग्रहणबोधनादित्यु-
क्तम् अत्रेत्थं विरोधपरिहारः भाष्यप्रयोगेण साधुत्वस्यासति
पक्षे स्वीकारादिति प्रकृते तु तिस्योर्ग्रहणयत्ने स्थिते तत
एव साधुत्वं न भाष्यप्रयोगेण साधुत्वस्यास्य सतिपक्षे स्वीका-
रात् नामूया कर्तव्या यत्रानुगम इति पङ्क्तिविंशतीति सूत्रस्थ-
भाष्यादिति परिगणिताः । वस्तुतस्तु शेखरोक्तः सम्यगेव पितू-
राज्यमित्यत्रसूत्रकारसिद्धान्तेऽपि संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वाद्दी-
र्घो न प्राप्नीतीति रोरीति लोपस्याश्रयासिद्धत्वे ऽपि संयोगा-
न्तलोपस्यासिद्धत्वेनोक्तभाष्यप्रयोगेणैव यद्वा नमुन इत्यत्र न
ने इत्येव कर्तव्ये मुग्रहणं योगविभागार्थं नेति मुनेति कचिद-
सिद्धत्वन्नेति व्याख्याय प्रयोगाणां निश्चित्य नातिप्रसङ्गः
आश्रययोगविभागार्थं नेति मुनेति नदासिध्यर्थत्वात् अत एव
प्रत्ययः पर इति रेफस्य लोपः विसर्गः अजर्घा इति भाष्यस्या-
श्रयात्मिद्धत्वे ऽप्युपपत्तिरस्ति अथ वा कल्प्यमप्यत्रैव तात्पर्यं
तस्य दोषः संयोगादिइत्यादिवार्तिकानि योगविभागसिद्धानीति
तत्त्वम् २४ वदव्रजहलन्तस्याचः हलन्तोऽच इत्येव सिद्धे वद-
व्रज्योर्ग्रहणम् अतोहलादेरिति वैकल्पिकदीर्घवाधनार्थं ननु

वदब्रज्योरच इत्येवास्तु अजग्रहणसामर्थ्याद्धलन्तस्याच इत्यर्थो भविष्यति वदब्रज्योरवयवस्याच इति नार्थः अतोऽन्तस्येत्यतो ऽत इत्यनुवृत्त्यैव सिद्धे तस्य वैयर्थ्यात् अजन्तार्थत्वन्तु नास्ति सिचिष्टाद्धिः परस्मैपदेष्वित्येव सिद्धेः अनिगन्तार्थमिदमित्यपि न अचिकीर्षदित्यत्र ण्यल्लोपाविति वचनादतो लोपविधानात् अपासीदित्यत्र वृद्धौ नास्ति विशेषः अजन्तानामित्यनेन सिद्ध्यसम्भवात् तदेतदाहुर्भाष्यकाराः एवन्तर्हि इदमेव हलग्रहणमनुमृतं हलग्रहणमनन्यार्थम् अजग्रहणमनिगर्थमिति अभाङ्गीदराङ्गीदित्यादिसिध्याऽच आन्तर्याश्रयणे ऽपि विध्यर्थमित्यर्थः अन्यथाचकासीदित्यादावप्यतिप्रसङ्गः स्यात् तदुक्तं भाष्ये सिद्धान्ते व्यव्राये तु न भवति यदि सिचानन्तर्यं विशेष्यतइति अथानिगर्थमिति भाष्यस्यायमर्थः अग्रहणाभावइकपरिभाषोपस्थाने अभैत्सीदित्यादावेव स्यान्न तु अभाङ्गीदित्यादाविति अन्तग्रहणन्तु स्पष्टार्थमन्यथा हलो ऽच इत्युच्यमाने अजन्ताङ्गस्य हलः स्थाने वृद्धिः स्यादित्ययमप्यर्थ आशङ्क्यतेति कैयटे स्पष्टार्थम् । अत्रैष विचारो ऽनुचितशेखरे स्पष्टत्वात् २५ न पदान्तादोरनाम् विशेष्यविशेषणभावादेवान्तपदे लाभे स्पष्टार्थन्तदिति शेखरः पदान्ताद्वेति सूत्रेशेखरे अन्तग्रहणं पदान्तकार्यार्थं अन्यथा पदविधित्वापत्त्या समर्थपरिभाषोपस्थितेरसमर्थे तिष्ठति कुमारीच्छत्रं हरदेवदत्त इत्यादौ न स्यादित्युक्तम् तस्यायं भावः नपदान्तादित्यत्र तु न । समर्थपरिभाषोपस्थितेः पण्णामित्यत्र तदुपस्थित्यैव नपदान्तादित्यस्यानुपस्थित्यानामित्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः समर्थपरिभाषां प्रतित्रिपादिस्थएव नपदान्तादित्यस्यासिद्धत्वान्न तस्या अत्रोपस्थितिरिति न पूर्वापरविरोधशेखरस्येति पण्डिताः नपदान्तादि-

स्यत्र येनविधिरित्यस्यानित्यत्वबोधनार्थमन्तग्रहणम् तेन समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेध इत्यादिवार्तिकसूत्रकारेणापि बोधनमिति नापूर्वम् किञ्च निङ्ङ तिङ् इत्यत्रातिङ् ग्रहणं पचति-भवति इत्यादौ माभूदिति कृतम् । तत्र तु समर्थइत्येव सिद्धं तत्रैकार्थीभावएव सामर्थ्यमित्यातिङिति ज्ञापकात्पदकार्ये ऽपि क चित्समर्थपरिभाषानुपस्थित्यैव तुकि सिद्धे पदान्ताद्वेत्यन्तग्रहणमपि स्पष्टार्थम् । किञ्च विशेष्यविशेषणभावे कामचारस्यापि बोधनार्थमन्तग्रहण तेनोतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात् उदो-ष्ट्यपूर्वस्येत्यत्रोकारयोः संयोगपूर्वः ऋकारो य ओष्ठ्यपूर्व इत्यादिव्याख्यातं भाष्ये सङ्गच्छते अन्यथोकारान्तस्यासंयोगपूर्वत्वग्रहणे ऋकारान्तस्यौष्ठ्यपूर्वत्वग्रहणे वादाऽनुहि इत्यत्र हेर्लुक् स्यादुकारान्तप्रत्ययस्यासंयोगपूर्वत्वाकारो ऽसंयोगपूर्व इति व्याख्याते न दोषः एवं सङ्कीर्ण इत्यत्र धातुर्य ऋदनन्तः स ओष्ठ्यपूर्व इत्यर्थे अत्रैव स्यादिति येनेत्यत्र भाष्ये स्पष्टम् २६ ङसि ङसोश्च अत्र ङिदसीत्येवसिद्धे ङमग्रहणं स्पष्टार्थमिति पण्डिताः ङिदसइत्युक्तेः प्रत्ययग्रहणानापत्त्या पदान्तादित्यस्य सम्बन्धे हरेरित्यादौ न स्यात् नियमात्पदान्तादेङो ऽति पूर्वरूपं चेन्ङिदसो ऽकारस्यैवेति पुंसोऽमुङिति अमुङित्येकदेशस्याभो ऽनुकरणादिच्छाक्यचि अस्यतीति भवति तस्य देवदत्तो ऽस्यतीत्यादावेव प्रवृत्तिः स्यात्प्रकृतिवदनुकरणमित्यतिदेशेन ङिदसः सम्भवात् अजहत्स्वार्थपक्षे प्रक्रियादशायांकल्पिनेतास्यासो ऽर्थवत्वाच्च अत एव नमस्कृत्येत्यत्रनमः पदस्यार्थवत्वं नोपपदविभक्तिरित्यनेन द्वितीयावारणं न त्वर्थवन्परिभाषया नमस्योऽनर्थकत्वे गति-संज्ञा विरहान्नमस्पुरसोरिति सत्वस्यैवानापत्तिः । अनिनस्मिन् ग्रहणेऽनर्थकस्यापि ग्रहणाच्च प्रत्ययाप्रत्ययोरिति प्रत्ययङिदसो-

ग्रहणं तु न सापरिभाषैव नास्ति कयमन्यथाचार्यो ङसो ग्रहणं
 कुर्व्यात् ङसेश्चेत्यपि न युक्तम् ङश्चमश्चेतिद्वन्द्वे प्रत्येकादेशापत्तेः
 ङान्त सांतपदसम्बन्धयति परस्येति नार्थः । नन्वेवन्तर्हि एङः
 पदान्तात् ङिदंश इति ङसोश्चातीति वा वक्तव्ये पृथक्सूत्रार-
 म्भसामर्थ्यादेवास्य पदान्तविषयत्वादपदन्त एङ् तु ङसोः प-
 रत एव सम्भवतीति न दोष इति चेत्सत्यम् । ङसिङसोर्ग्रहणे
 तु सामर्थ्यकल्पनाश्रयणीयस्यात्प्रत्ययत्वस्य निश्चयात् अत एव
 ऋत उदित्यस्य व्याख्यानमृदन्तादङ्गादिति सङ्गच्छते ङसिङसोः
 प्रत्ययाभ्यामङ्गाक्षेपादन्यथा कर्तुः अस्यतीत्यत्रोकार एकादेश-
 परभाष्यं न सङ्गच्छते ङसिङम्प्रत्यया भ्यामङ्गाक्षेपे प्राप्नोतीति
 पदादतस्तथाभूतात् व्याख्यानाच्च ङिदसस्सम्भवात् पदान्तग्रह-
 णस्योत्तरार्थत्वेऽपि ङिदसग्रहणान्मध्येऽसम्बन्धो ज्ञायते सख्युर्यः
 पत्युर्नः जनिकर्तुरित्यादिनिर्देशैः प्रत्ययाप्रत्ययोरिति परिभाषा-
 श्रयणेन वा ङिग्रहणे तु प्रतिपत्तिक्लेश एवेति दिक् २७ समः
 समि अत्र सूत्रे शेखरे समो मिङिति इगिति वा न कृतं परि-
 भाषाज्ञानगौरवापत्तेरित्युक्तम् तत्र साकच्कार्थत्वात् सम्यादेश-
 स्यान्यथा समकअच इति स्थिते मिङादेशे ङिच्चेत्यस्य प्राप्तेः
 मिङादशस्य ङिन्वादन्त्यस्यः स्यात् समाधानन्तु वहिरङ्कुत्सा-
 दिनिमित्तकत्वेनाकचो वहिरङ्गत्वादादेशोत्तरमेवाकजितिअथै-
 तत्सूत्रभाष्यप्रामाण्येनात्राकचोऽनभिधानमेवेति पण्डिताः । वस्तु-
 तस्तु समः समीति सूत्रे ऽकचोऽनभिधानकल्पनं भाष्यप्रामाण्येन
 नोपलभ्यामहे किन्तु इदमोऽन्वादेशे ऽनुदात्त इति सूत्रे भाष्ये
 विचित्रास्तद्धितवृत्तय इत्यकच् न ज्ञायत इत्युक्तम् । तद्भाष्य-
 प्रामाण्येनात्राकचोऽभावे मिङित्युक्तेरूपाविशेषोक्तिः शेखरस्य
 युक्तैव किञ्च सम्यगर्थसशब्दे कुत्सामम्भवोऽपि नास्ति सूत्रका-

रेण तु समिग्रहणे विष्वग्देवयोरित्यनुवृत्तिर्माभूदिति कृतम् ।
यदा तु देरित्यनुवर्त्यसम इत्युच्यते तदा न किञ्चिद्दुष्टमिति
तत्त्वप्रकाशिकायां स्पष्टम् २८ सार्वधातुकार्द्धधातुकयोः ननु पि-
दार्द्धधातुकयोरित्येव कर्त्तव्य मार्षधातुकसाहचर्याद्धातोरित्यु-
च्चार्य विहितस्य पितोर्ग्रहणात्सुलु इत्यादौ न दोषः सार्वधातु-
कमपिदिति सूत्रं मास्तु समाधानं साहचर्यमनित्यज्ञापनार्थत्वं
सूत्रस्येति कृत्वोर्थग्रहणं सूत्र इति न्यासेन शेखरे खण्डितमेव फलन्तु
सिजभ्यस्तविदिभ्यश्चेत्यत्र सिच्साहचर्यमनादृत्याभ्यस्तात्परस्य
ङित्सम्बन्धिनो लङस्थानिकस्यापि ज्ञेर्जु स्मिद्धोऽददु अवोभुवुरि-
ति पण्डिताः । वस्तुतस्तु सार्वधातुकमपिदिति न सादीनां ङित्वार्थं
तेनहतो ह्य इत्यादावनुनामिकलोपः ग्रहिज्यादिषु सम्प्रसारणादि
सेत्स्यति । न च तिङः पित्संज्ञाविज्ञानादपि तिङ्दुर्लभ इति
वाच्यम् । तिङ्संज्ञाविधावौपदेशिकपित्वस्य सामर्थ्येनाश्रय-
णात्सार्वधातुकप्रदेशे तु पिद्वहणमेवास्तु । किञ्च अपिद्ग्रहण-
मसंयोगाल्लिङ्किदित्युत्तरार्थमपि वाच्यम् । पिदार्द्धधातुकयोरि-
ति तु पिति ङितीति निषेधादौपदेशिकपित्वेव प्रवर्त्तते न दो-
षः कौञ्चिदिति चेत् प्रदेशेषु पित्पदेन कृत्रिमस्यैव ग्रहणेनाभ्य-
स्तस्याचि पिति इति निर्देशे ऽपि इत्संज्ञको यः पिदौपदेशि-
क इत्यर्थस्यावश्यकत्वेऽपि शास्त्रे उभयगतितिज्ञानात्तस्यानु-
दातेडिदुपदेशाल्लसार्वधातुकमिति पिदित्युच्यमाने एव श्रुचोः
पिति रुदादिभ्यः पिति तु रुस्तुसम् समः पिति यक् पिति अ-
कृत् पितो दीर्घ इत्यादौ संदेहापत्तेरेव स्यात् कृत्रिमपितो ग्र-
हणे सत्यपि चत् ङीत्वस्यैवाभावे सुप्तिङन्तस्येति पदत्वानाप-
त्तिस्तथा च रुदिहीच्यादौ तिङ्ङितिङ् इति निधातानापत्तिः उ-
भयोः संज्ञासंज्ञयोर्ग्रहणं पूर्वएवेत्युक्तम् । अथ पित्संज्ञा न क्रि-

यते सार्वधातुकप्रदशषु मंजिनिर्देशोऽस्तु तिङ् शिदितिसार्वधा-
तुकसंज्ञायान्तु तिङ्शशब्दादार्द्धधातुकयोरित्यादिआर्द्धधातुकति-
ङ्शिदिति वक्तव्यम् लिट् चेति वचनाल्लिङादेशस्तिङ्गमाद्धधातु-
कत्वं यत्र शितो ऽसम्भव स्तत्र तिङ्ग्रहणमेव सार्वधातुकस्थले
कार्यं सार्वधातुकमपिदितिङ्शिदपिदितिवक्तव्यम् तिङ् शितिय-
गित्यत्र धातोरित्युच्चार्यविहिततिङ्शितियग्विधानाल्लिङो दुह
इत्यादौ कर्म शसि न दोषः शिदार्द्धधातुकयोरित्यत्रार्द्धधातुक-
साह चर्याद्व्रीहीनित्यादौ न गुणः अपितः शितो ऽङित्वे च
घेङितीति गुणो दुर्वार इति वाच्यम् ॥ एवन्तर्हि धातोस्तिङः
शिदपिदिति वक्तव्यम् तिहितविशेषणत्वाददोष इति के चिद्वद-
न्ति २९ इदुदुपघस्य चाप्रत्ययस्य अत्र मूले एकादेशशास्त्रनिमि-
त्तविसर्गस्थाने ऽनेन सूत्रेण न पः कस्कादिषु भ्रातुः पुत्रस्य पा-
ठादिति अत्र पूर्वपक्षः षत्वतुकोरसिद्ध इति पत्वे कर्त्तव्ये एकादे-
शस्यासिद्धत्वादिदुदुपधस्येत्यस्याप्रवृत्तः कस्कादिषु पाठसामर्थ्या-
त्पत्वमिति मातुः कृपेत्यादौ शङ्कैव नास्तीति तन्न । पदान्तपदा-
द्योरेकादेशस्यैवासिद्धत्वमिति भाष्यसिद्धान्तात् तेन ज्ञापकत्वं स-
म्यगेव तेन परिवीपु परिजीपु इत्यादौ पत्वमिति ज्याव्येञ्भ्यां
क्विपि ग्रहिज्येति सम्प्रसारणे पूर्वरूपे हल इति दीर्घे आदेशप्रत्य-
ययोरिति सुपः सस्य पत्वे कर्त्तव्ये पदान्तपदाद्योरेकादेशाभा-
वात् पूर्वरूपस्य नासिद्धत्वमन्यथा ऽकारेण व्यवधानादिणः पर-
त्वाभावात्सस्य पत्वं न स्यात् यथा वृक्षेच्छत्रमित्यत्रापि सिद्ध
एकादेश इति च्छे चेति तुक् न । वस्तुतस्तु इग्यणः सम्प्रसारण-
मित्यत्र साचः सम्प्रसारणमित्येव सूत्रमस्तु सम्प्रसारणाच्चेति मा-
स्तु वृक्षेच्छत्रमजयेच्छत्रमित्यत्र तुङ्निवृत्त्यर्थपत्वे तुकि पदान्तप-
दाद्योरेकादेशो ऽसिद्ध इति नियमः स्वीकार्यः एवञ्च भ्रातुःपुत्र

शब्दः कस्कादिषु विध्यर्थ एव न ज्ञापक इति समाधानं विभाव-
यन्तु सुधिय इति पण्डिताः । वस्तुतस्तु वृक्षेच्छत्रमित्यादावसि-
द्धत्वे पदान्ताद्वेति नियमं विना न सिध्येदतो नियमोऽयमाव-
श्यक एतन्नियमाश्रयणात्सम्प्रसारणङीष् सु सिद्ध एकादशइति-
वक्तव्यमिति वार्तिकं कर्तव्यं भवति शकहूपु परिवीषु वृक्षेच्छ-
त्रम् अजपेच्छत्रम् इति वार्तिकोदाहरणानि नियमे एव सिध्य-
न्ति अत्र नियमे शङ्कितं भाष्ये यदि पदान्तपदाद्योरेकादेशो
ऽसिद्धस्तर्हि ओषधौपूधीत्यत्रासिद्धत्वाभावे पत्वं प्राप्नोति शसि
पूर्वसवर्णदीर्घे सस्य सत्वं विसर्गः कः कुत इति कृथिकृतेष्वनि-
दितेरिति सत्वे तत्र समाहितं भाष्यकारेणैव कस्कादिषु भ्रातुः
पुत्रस्य पाठादेशात्परस्य न पत्वमिति ज्ञापकस्य सजातीयापेक्ष
या कुण्डोः परत एव न पत्वं तेनशकहूपु परिवीष्वित्यादावदो-
षः षत्वतुकोरेसिद्ध इत्यत्र पूर्वपदान्तपरपदाद्योरेकादेशो ऽसिद्ध
इति व्याख्यातं तत्रैव भाष्ये तेन पदान्तपदाद्योरिति नियमे सि-
द्धे सिद्धं वृत्रहच्छत्रमित्यादिपदशब्देन पदयोग्यो ऽपि गृह्यते अ-
धीत्यप्रेत्येति भाष्योदाहरणात् परिविपूर्वस्थेणः क्विवन्तस्य तु-
गभावः परिवीयेति ल्यवन्ते च न तुक् अनभिधानात् तदुक्तं
प्रत्ययलक्षणमित्यत्र भाष्ये वक्ष्यति अत्र परिहारं इहापि परिवि-
प्रत्ययलक्षणमित्यत्र भाष्ये वक्ष्यति अत्र परिहारं इहापि परि-
विरिति शास्त्रपरविप्रतिषेधेन परत्वादीर्घत्वं भविष्यतीति आशय-
माह कैयटः सति प्रत्यये यत्कार्यं भवति तल्लुप्ते ऽपि भवती-
ति सूत्रार्थः परिवीयेत्यादौ च सति प्रत्यये दीर्घो दृष्टो ऽन तु-
गिति परिवीरित्यत्रापि दीर्घ एव भवतीति एतेनाधीत्य प्रेत्ये-
त्यत्र तु दीर्घो दृष्टौ तेनात्र तुक्यसिद्ध इति युक्तैव अत एव औ-
षधीत्यत्राद्धिच्चात्र प इति भाष्ययोरविरोध इति केचित्

३० आडजादीनाम् न चाजादीनामर्पिलङ्लुङ लृङ् क्षि-
त्यडेवास्तु किमनेन सूत्रेण आटश्चेति अटश्चेत्येवास्तु अश्वपो ह-
सन्नित्यत्राङ्गाग्यगालवयोरिति स्वपो ऽडागमे वृद्धिस्तु न अट-
श्चेत्यत्रोपसर्गादतिधातावित्यतो धातावित्यपकृष्य तेन धात्वव-
यवे ऽच्यव वृद्धिरिति न दोषः आण्णद्या इत्यत्र तु अडिति व-
क्तुमशक्यः बहुश्रेयस्यै पत्यै इत्यादौ वृद्धिबाधकमतो गुण इति
पररूपं माभूदिति अङ्गविधानन्तु बहुश्रेयस्यामित्यादौ नुडबाध-
नेन चरिताथेमटश्चेति धात्ववयवे ऽच्येव प्रवर्तते आटि सति तु
वृद्धिरेचीति वृद्धिरित्याटश्चेति सूत्रस्थशेखरग्रन्थः अदधातो-
शेखरे तु अटश्चेत्येवास्तु आतीदैधतेत्यादौ तु न दोषः अतो
गुणे नाट इति न्यासेन सिद्धत्वात् । एवञ्च बहुश्रेयस्यै इत्यादा-
वटश्चेति वृद्धिं विधाय पररूपबाधकमुभयथा बहुश्रेयस्यै इत्या-
दौ पररूपं स्यादेव आण्णद्या इत्युक्ते स्यादूयाटोर्दीर्घान्तत्वान्ना-
स्ति पररूपशङ्का तथापि पररूपं परत्वात्स्याद्बहुश्रेयस्यै इत्या-
दौ तदर्थमाण्णद्या इतिवक्तव्यमटश्चेति चकारेण पुनर्वृद्धिविधा-
नं बाधकबाधनार्थं तेनार्थेनैवाटः पररूपमात्रं न इति न्यासे ऽपि
तदेव ओमाङोरुसीति न वक्तव्यमिति भाष्योक्तेरुभयथा उस्यो-
माङ्क्ष्वाट इति नारम्भणीयमिति पण्डिताः । माङ् योगे इति
सूत्रेआडजादीनामिति प्रत्याख्यानपरभाष्यं तु ।

अजादीनामटा सिद्धे वृद्ध्यर्थमिति चेदटः ।

अश्वपो हसती त्यत्र धातौ वृद्धिमटः स्मरेत् ।

कथमिति चेद्योगविभागः करिष्यते अटः अचिः वृद्धिर्भवति
ततः उपसर्गादिति वृद्धिर्भवति ततो धातावित्युभयोः शेषः अतो भ-
ष्याच्चकारप्रत्याख्यानं स्पष्टमायाति आटीदित्यादौ पररूपमाशङ्क-
योक्तं पररूपं गुणेनाट इति अनेनैव सिद्ध उस्यो माङिति न

वक्तव्यं भवतीति सदो माङ्गेरुसि तत्सममिति बहुश्रेयस्यै इत्यादौ
 वृद्धिस्तु इति से पररूपे निपिद्धे प्रतिबन्धकाभावाद्बृद्धिरेचीत्ये-
 व अत्र पक्षे आणूगद्या इति वक्तुं शक्यः अटश्चोतिचकार ओमा-
 ङ्गोश्चेति चकार उस्योमाङ्गिति पररूपनिषेधार्थं च वार्तिकं नाश्र-
 यणीयं भवति अटश्चेत्यत्र भाष्यरीत्या तु आट इति वक्तुश्च-
 कारेण पररूपवारणे सिद्धे उस्योमाङ्गिति न कर्तव्यं धात्वपकर्षे-
 णाटश्चेत्यस्यापकर्षणाप्राप्त्या आणूनद्या इति दीर्घोच्चारणमाव-
 श्यकं वृद्धिरेचीति बाधित्वा पररूपापत्तेः । न चाङ्घ्रिधानसाम-
 र्थ्यात्पररूपाभावः शङ्काः आणूनद्या इति वक्तव्यं नाङ् इति गौ-
 रवान्न कर्तव्यमित्याह केचित्तु वा सुप्यापिश्लेरित्यत्रापिशलिग्र-
 हणेनैव सिद्धे वा ग्रहणमट इत्यत्रानुवृत्त्यर्थमव्यवस्थितविभापार्थं ते-
 नास्वपो हसन् बहुश्रेयस्यै इत्यादिसिद्धं धात्वपकर्षो वृद्ध्यर्थं च-
 कारकरणं दीर्घोच्चारणमाट इति न कर्तव्यमेव एवञ्चाटस्याटोदी-
 र्घोच्चारणमाणूनद्या इत्यत्र दीर्घोच्चारणमप्यनावश्यकमेव व्यव-
 स्थितविभापया सिद्धेः यद्वा शरावयवाङ्गुल्यादौ हस्तपादाङ्गु-
 लिरित्यादिरूढव्यवहाराद्याटस्याटोष्ठकारोकारस्याप्यवयवइत्यट-
 इति वृद्धिः सिद्धैवेत्याहुः न चाङ्जादीनामिति छन्दसि हलन्ते
 अपुनहूआवित्यादौ दीर्घार्थमिति वाच्यम् । छन्दोर्थं बहुलं दीर्घो
 दृश्यते तद्यथा पुरुषो नाह इति भाष्ये समाधानात् । न चेण-
 त्स्योर्लङिङ् झौ इणोयणिति यणि श्रसोरल्लोपे अटि आयन्नास-
 न्निति न सिध्येदिति वच्यम् । इणस्त्योरन्तरङ्गतः इडागमेऽट
 इति वृद्धौ नास्ति दोषः इणो यणित्यत्रैरनेकाच इत्यत एरित्य-
 पकृष्टः श्रसोरल्लोप इत्यत्रादिति तपरकरणात् पश्चाद्यणलोप-
 योरप्राप्तेनचागमेऽपि वार्णादाङ्गमिति न्यायात्प्रागेव यणलोपो-
 प्राप्नुतः इत्याङ्गचनमिति वाच्यम् । इणस्त्योरन्तरङ्गतइति भा-

ष्याच्छ्रोः शूडिति स तु कनिर्देशाच्चेयमनित्या ऽन्यथा गत्वा
 च्छस्य शादेशे तुको ऽप्राप्त्या सनिर्देशो व्यर्थस्स्यादिति भा-
 ष्ये ध्वनितम् ३१ भूवादयोधातवः क्रियावाचिनः किम् याः
 पश्यति न चास्य वाशब्दस्य लाक्षणिकत्वान्न धातुसंज्ञेति वा-
 च्यम् भ्वादिषु लाक्षणिकानामपि अञ्चत्यादीनां दर्शनेनैतद्वि-
 पये तत्परिभाषाया ऽप्रवृत्तेः नकारजावनुस्वारपञ्चमौ झलि
 धातुषु शकारजस्सकारश्चेर्षाद्वर्गस्तवर्गज इत्यभियुक्तोक्तेरिति
 मनोरमोपरि शब्दरत्नग्रन्थः अत्रायं पूर्वपक्षः धातुसंज्ञाम्प्रति
 अनुस्वारसवर्णादीनामसिद्धत्वेन प्रतिपदोक्तस्यैवासम्भवे न ला-
 क्षणिकपरिभाषयया पश्यतीत्यत्र दोष इतिशब्दरत्नग्रन्थो
 ऽसङ्गतः किञ्च क्रियावाचिनः किमित्यस्य वाकरोति वा-
 भवतीत्येव प्रत्युदाहरणं सम्भवति वा शब्दस्य धातुत्वे ऽधातु-
 रितिनिषेधात्प्रातिपदिकत्वाभावे सुपोऽनुत्पत्त्या पदत्वाभावाति-
 ङ्ऽतिङ् इति न्यातो न स्यात् अत्र समाधानम् अर्थवत्सूत्रे
 ऽधातुग्रहणस्य त्यागेन वा करोतीत्यावदोषः न चाहन्नित्य-
 स्यापि प्रातिपदिकत्वेन लोपापत्तिरिति वाच्यम् । न लोपो ऽ-
 तिङ् इति न्यामेन वारणात् राजीयतीत्यादौ तु न दोषः प्रत्या-
 सत्या तिङन्तनिरूपितं यस्य पदत्वं तन्निमित्तात्परस्य लोप इ-
 त्यर्थाद्रामानित्यादौ तु नलोपो न अन्यथा तस्माच्छसो लोपः
 इत्येव ब्रूयादिति पण्डिताः । वस्तुतस्तु वाशब्दे निपातसंज्ञाप्राप्ता
 धातुसंज्ञाया बाधिका भविष्यति धातुसंज्ञा भवतीत्यादौ चरि-
 तार्था निपातसंज्ञा चाह भृप्रतिषु चरितार्था वाशब्दस्य परत्वा-
 न्निपातसंज्ञैव या परा ऽनवकाशा चेत्याकडारादेकेत्यत्र सूत्रे ऊ-
 कालसूत्रे च भाष्ये प्रसिद्धत्वात् अन्तरङ्गत्वं तु भ्वादिवादिगण-
 सापेक्षत्वेनोभयोः संज्ञयो सममेव गणोपस्थितशब्दबाहुल्येन व-

हिरङ्गता तु धातुसंज्ञाया एव भुवश्च महाव्याहृतेरित्यत्र महाव्या-
हृति ग्रहणात् यावत्पुरानिपातयोरित्यत्र निपातग्रहणाच्च नि-
पाते प्रतिपदोक्तव्यवस्थेति मनोरमादिग्रन्थकाराशयः । प्रातिप-
दिकसंज्ञाया निपातसंज्ञा बाधिकैवाविरोधात् निपातः प्रातिप-
दिकमिति विशेषवचानात् रामानित्यादौ सस्य लोपस्तु न
कृतः सस्य नत्वे नलोप तस्यासिद्धत्वाद्राममासयतीत्यादौ दी-
र्घाभावे तुको भावार्थत्वात्तस्येति अथ धातुग्रहणप्रत्याख्याने
यद्याग्रहस्तवास्ति चेत्तर्हीत्थं न्यस्यतां नलोपः प्रातिपदिकान्त-
स्येति तावतापि मात्राद्वयलाघवादिति तत्त्वप्रकाशिकायां स्पष्ट-
म् ३२ अचःपरस्मिन्पूर्वविधौ अत्र शेखरः अत्र सूत्रे प्रयोगेऽच-
स्थानिक इत्यर्थो न तु सूत्रे स्थानित्वेनोद्देश्यताचस्थानिक इत्य-
र्थस्तेन णिलोपादेरनेन स्थानिवत्त्वं सिध्यति अत एव चङ्पर-
निहासे ण्यन्ताणिचि अबीभवादित्यादिसिध्यर्थो निषेधः सार्थकः
इति जुहुव इत्यत्र शेखरोक्तप्रयोगः परनिमित्तकत्वाभावे ऽपि
शपः परनिमित्तत्वेन परम्परया लोपनिमित्तत्वेन स्थानितया ऽ-
त्रादेशस्याभावेन स्थानिवत्वाभावाच्छब्दत्वमाश्रित्य न गुण
इत्युक्तम् तत्पूर्वापरविरुद्धम् वस्तुतो ऽकारस्यैव श्लुत्वेन स्थानि-
वत्वस्य दुर्वारत्वादिति पण्डिताः तत्रेत्यं विरोधपरिहारः साक्षा-
त्परनिमित्तकता तत्र प्रायोगिकस्थानिता परम्परया प्राप्तार्या
सौत्रस्थानितेति एवमेव हि प्रयोगाणां गतिर्भवति नान्यथेति
बोध्यम् । यत्तु वेरित्यत्र स्थानिपत्वेन उपात्ताचस्थानिसत्त्वा-
च्चङ्परनिहासे इति वचनं वारि आख्यादवीव इत्यादौ चरिता-
र्थमतः सूत्रे एवाचस्थानिक इत्युक्ते सर्वेष्टसिद्धि रित्युक्तम् ।
तन्न । टिपदेनाच एव ग्रहणादत्रादेशाभावेनादोषात् अत एव
मरुतमाचष्टे मारयतीति वृद्धौ कृतायां न स्थानिवद्भाव इति
दिक् ३३ इत्युत्तरपक्षावली समाप्ता ।

सूचापत्रः ।

	रु.आ.पा.
१ परिभाषेन्दुशेखरः । भैरवीव्याख्यासमेतः । ...	१-०-०
२ अर्थसंग्रहः । सटीकः (मीमांसा) ...	१-०-०
३ षड्दर्शन मूलमात्र ऐक्य ...	१-०-०
४ पदार्थदीपिका (न्यायः) ...	०-८-०
५ भाट्टभाषा । प्रकाशसहिता (मीमांसा) ...	०-८-०
६ प्रश्नवैष्णवः (ज्योतिषः) ...	०-४-०
७ प्राकृतप्रकाशः । वररुचिकृत सूत्राणां भामहकृतव्याख्या ...	०-८-०
८ वृद्धिदीपिका (धर्मशास्त्रम् आशौचकाण्डम्) ...	०-२-०
९ धातुपाठः । ...	०-२-०
१० भगवद्गीता । मधुसूदनटीका सहिता । ...	२-०-०
११ व्युत्पत्तिवादः । मूलम् ...	१-८-०
१२ भैरवी । शब्दरत्नव्याख्या (कारकान्ता) ...	२-८-०
१३ परमलघुमञ्जूषा । ...	०-४-०
१४ लघुशब्देन्दुशेखरः सम्पूर्णः । ...	४-०-०
१५ लघुशब्देन्दुशेखरोऽव्ययीभावान्तः । ...	१-०-०
१६ मनोरमा शब्दरत्नसहिता सम्पूर्णा ...	५-०-०
१७ मनोरमा शब्दरत्नसहिताऽव्ययीभावान्ता । ...	१-८-०
१८ किरात ३ सर्गः । ...	०-४-०
१९ साहचर्यतत्त्वकोमुदी । ...	०-६-०
२० नागदसंहिता (ज्योतिषम्) । ...	०-६-०
२१ मेदर्नीकोपः । ...	०-१२-०
२२ शास्त्रसिद्धान्तलेख पत्रात्मक ...	२-०-०
२३ उत्तरपक्षावली । ...	०-२-०
२४ मीमांसापरिभाषा । ...	०-४-०
२५ कारिकावली । राम० दिन० मुक्ता० स० शब्दखण्डान्ता ३-०-०	३-०-०
२६ कालीशङ्करी जगदीश्याः पञ्चलक्षण्याः । ...	०-२-०
२७ सैव—माथुरी पञ्चलक्षण्याः । ...	०-२-०
२८ परिभाषापाठः । ...	०-०-६

पत्रादिप्रेषणस्थानम्—हरिदासगुप्तः—कार्याध्यक्षः
चौखम्बा संस्कृत सीरीजकार्यालय-बनारससिद्धि ।

लाल बहादुर शास्त्री राष्ट्रीय प्रशासन अकादमी, पुस्तकालय
Lal Bahadur Shastri National Academy of Administration Library

मसूरी
MUSSOORIE

अव्राप्ति सं०

Acc. No.....

कृपया इस पुस्तक को निम्नलिखित दिनांक या उससे पहले वापस कर दें।

Please return this book on or before the date last stamped below.

[illegible]

GL SANS 491.25
PUR

125484
BSNAAA

491.25

पूर्वष

~~14234~~

अवाप्ति सं० ~~XXXXXX~~

A.C. No.....

वर्ग म.

Class No.....

पुस्तक म.

Book No.....

लेखक

Author.....

शोधक पूर्वपक्षावली

Sans

491.25

LIBRARY

~~14234~~

LAL BAHADUR SHASTRI

National Academy of Administration

MUSSOORIE

पूर्वष

Accession No. 125484

1. Books are issued for 15 days only but may have to be recalled earlier if urgently required.
2. An over-due charge of 25 Paise per day per volume will be charged.
3. Books may be renewed on request, at the discretion of the Librarian.
4. Periodicals, Rare and Reference books may not be issued and may be consulted only in the Library.
5. Books lost, defaced or injured in any way shall have to be replaced or its double price shall be paid by the borrower.

Help to keep this book fresh, clean & moving